

АНДРИЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

З Ласки Родини

Повість у трьох частих.

ЧАСТЬ ДРУГА.

Головний склад

„PROSVITA“

BOX 22. EDMONTON, ALBERTA.

1918

XXI.

Від того вечера змінило ся поведенє Павліни з Марійкою. Вона була для неї лагідна і не заставляла її до жадної роботи, бо приняла наймичку. Марійка спала від тепер на софі і могла обернути час по за школою, на що їй хотіло ся. Марійка приймала ті ласки своєї братової байдужно, бо знала, що вони неширі. Вона взяла ся до книжки запопадливо, хотіла надолужити все що перше не з своєї вини занедбала. Павліна договорювала їй заєдно, щоб не мучила себе книжкою, бо того їй тепер не треба вже. Та Марійка не слухала її. Вона бачила в науці всю свою розраду. Крім того вона все ще вірила, що судьба поведе діло инакше. Надіяла ся чогось незвичайного, якогось чуда, що охоронить її від тої недолі, від Пташка і від усіх ворогів.. Тим вона й потішила себе як мала дитина....

Пташок навідував ся що день, приносив Марійці цукорки і різні дрібнички, яких вона ніколи не рушала та полишала Павліні й Несторцьови. Пташок хотів заєдно просиджувати біля неї, та Марійка просила його, щоб дав її супокій, і він мусів слухати.

Тимчасом прийшла номінація для Пташка на канцеліста. Радецький дістав про се відомість із Відня від знайомих, прикликав Пташка з табулі і дав йому телєграму. Пташок лише запікав із радости і вицілував радникови руки.

З депешою полетів насамперед до Поницької.

— Пі! Пані дзіко! — закричав на вході. — Я вже канцеліст у XI рандзі...

— Слава Богу, — каже Павліна, — тепер можна ладити до весіля... А куди вас назначили?

— До якоїсь Козови, навіть не знаю, де то... Але я ще побіжу до пані радникової.

Павліна не знала теж, де та Козова, але мікрувала, що то десь дуже далеко, і тим ліпше, що не буде мати Марійки на очах. Хто знає, як вони будуть жити з собою, то не треба буде між них пхати пальців. Не буде до них лазити з претенсіями та наріканнями.

Якийсь час по відході Пташка застукав до дверей кухні листonos. Він передав Павліні лист для панни Марії Поницької, замешкалої в домі професора Поницького. Павліна приглянула ся цікаво адресі. Письмо було мужеське, вироблене. Павліна зацікавила ся ще більше, від кого се може бути. Доглянула на марці печатку почти в Вишнівчину.

— Ага, пан судія нагадав ся! Не знать, що він пише? Віддати се Марійці? Не можна. Той лист готов попсувати мені цілу роботу. Тепер вона радше-б вікном вискочила, як пішла за Пташка. Сей лист або піде зараз на огонь, або... ні, я його сама прочитаю, та так, що ніхто не пізнасть, чи я його читала.

Вона розмочила обережно коверту в тім місці, де була склизна і ножем отворила лист.

Лист був справді від Копача. Павліна стала його читати:

“Моя найдорожша Марійко!

Ой Боже! як дуже розжалобив ся!

“До тепер я здержав слово, тобі дане при нашій остатній стрічі, що не буду до тебе писати, та за той час обставини так змінили ся, що годі мені далі держати те слово, бо се не мало би жадного сенсу. Коли ми умовляли ся, ми жили близько себе і могли часто видати ся, Тепер ми живемо з далека. Я вже від року в таким глухім подільськїм куті, далеко не лише від желізниці, але й від мурованої дороги, а ти може й не знаєш про се. Хиба-ж мені не звістити тебе, тай не довідати ся про тебе? Признай мені сама, що се не має жадного змислу. Та хоч і дізнають ся люди про нашу кореспонденцію, то в тім нічого злого, бо-ж ми собі суджені, а дасть Бог у недовзі й поберемо ся”

Чи справді він про неї ще думає? Коли так, то Пташок ще нині піде з квітком. Дав би Бог, щоб так було. Бери собі те діленько хоч би й нині... Тоді ніхто не буде мати причини нарікати на мене, що я занастила, присилувала її.

Далі писав Копач, що йому в уряді веде ся добре, що його перенесли сюди телєграфічно, так що не мав часу поступити до Перемишля, щоб із нею побачити ся, гадав, що недовзі верне, та його там задержали так, що мама мусіла собі сама давати раду і їхати за ним.

“Найдальше за два роки я зістану на певно адюнктом. Тоді, ти, моя дорога, вже скінчиш семінарію, тоді нічого не стане вже на перешкодї нашому щастю”.

— Так, так, а ти дурна братова годуй іще два роки дармої-

да і зодягай своїм коштом! Вибачай, паничу ти мудрий, бери або зараз, або иньший візьме, а я не дурна ждати на твій аванс.

В кінці просив Копач Марійку, щоб йому прислала фотографію і відповідь на сей лист на доказ, що оправдує його поступок зі зломаним словом, і незмінно любить його. Павліна зімняла лист у руці.

— Чекай собі на відповідь і на фотографію! — проговорила зі злісною усьмішкою, — а поки що там йому місце.

Вона відчинила дверцята кухні і шпурнула лист ураз із конвертою в огонь. Вона хотіла переконатися, що сей важний лист, який певно попсував би всі її пляни, доконче згорить, і дивилася залюбки, як полум'я огортало папір, як він надувся, поки не бухнував відразу полум'ян.

— Пусте! Пропало і нехай іде з димом! — мовила Павліна сама до себе. — Тепер треба ладити виправу і весілля.

Тою виправою Павліна заняла всі сили, аби її не закидали люди, що виправила з хати бідну сироту з чим будь. Розуміє ся, і Радецька, що опікувала ся Пташком, мала тут голос. Правда, вона була противна, аби багато видавати на виправу.

— Мої ви кохані, — говорила Радецька, — на що стільки того? Шестеро білизни для неї, який такий гарнітурик меблів, лампу, троха начиння, постіль, тай досить.

— Та то виглядало би дуже вбого, мої ви кохані, того мало. А що вона бідна, недосьвідна сирота дасть собі за раду в такім глухім куті?

— Ет, говорите: мало, а як ми зачинили? Мій чоловік не то що канцеліст, а ми зачинили вже на правду вбого: два ліжка, столик, два крісла, тай софочка як гузичок. А тепер Богу дякувати всього з подостатком... Нехай і вони доробляють ся... За нього я зовсім спокійна, бо такий практичний чоловік як Пташок дасть собі всюди раду, він і на полотні добре розуміє ся...

Павліна дальше не перечилась. Її була дуже на руку рада Радецької, бо меньше з тим роботи.

Ані Марійки, ані Олесея ніхто про те не питав.

Надійшла рішуча хвиля. Марійка не заговорила ані слова про весілля. Вона все вчила ся запопадливо. Сама не вірила, щоб її нещастя справді могло скоїти ся. Хиба-ж її доля може бути така ворожа, щоб одним замахом нівечила всі її задуми...

ні пляни? Вона мала скінчити семінарію, вчити ся як найбільше щоб приблизити ся осьвітою до того, в кім бачила ідеал чоловіка, муштини, аби злучити ся з ним на віки. Були навіть хвилі, що Марійка сьміяла ся в душі і з Пташка і з братової і з усіх їх інтриг і приготовин.

Та за весь той час не зайшло нічого такого, що справджувало-б сподіванэ Марійки. Одного разу взяв її Олесь під руку і завів до суду. Тут казали її підписати якийсь протокол, який підписав Олесь також. Марійка знала про що тут ходить і вважала се за додаток до тих приготовань, які робили ся. Товаришки говорили її, що чули її заповіді в церкві. Вона на се нічого не відповідала.

Кілька днів перед весілэм зчинила ся в домі Поницьких метушня. Стали варити і пекти на весілэ. Тепер напав Марійку ляк. Вона немов прокинула ся з одеревіня, з якогось лэтаргічного сну. Тепер її стало знов свитати в голові, що таки все то правда, що ні звідки її вижидати спасеня. Неминуча конечність наблизила ся так, що її було вже видно в цілій тій пригнітаючій, страшній величі. Марійку брала розпука. Вона рвала ся на волю, хотіла кудись утікати, та не знала куди. Та хоч би утекла, то хиба-ж братова не знайде її?

— Ні звідки поради! Ні звідки помочи! — думала Марійка дивлячи ся на білий весільний вельон, який братова розіслала на ліжку, і заломлюючи руки заговорила: “я пропаща”!

Таку застав її Олесь вернувши зі школи.

— Марійко, тобі би вже сьогодні по полудни попрощати ся зі школою. Тут дещо треба тобі самій зробити...

Марійка стрепенула ся наче від електричної струї...

— Брате мій, Олесю! Хиба-ж се правда, що мене віддаэте замуж за нелюба, який мені гидкий? Хиба-ж і ти прикладаэш руку до того поганого діла? Змилуй ся! Погадай про нашу покійну маму, і не давай мене на поталу тим лихим людям.

— Марійко, чи ти справді так його не любиш? З твого цілого поведеня мені здавало ся, що ти годиш ся на се подружэ.

— А що-ж мала робити? Павліна далі-далі взялась би бити мене, коли-б я супротивляла ся. Та скажи мені, як я можу його любити, коли я люблю другого? Хиба-ж береш се за жарт?

Олесеви стало жаль сестри. Він рад був охоронити її від того, та при своїй мягкій вдачі не почував у собі сили, щоб

стати до бою з упертою, завзятою і консеквентною Павліною. Правда, що його одно слово могло знівечити всі ті махінації, та тоді жде Марійку гірка доля від братової, яка не дасть її хвильки спокою і хиба замучить її на смерть. Хотів іще поговорити з жінкою по доброму, та відвести її від того чортівського пляну. Але та розмова ні на що не придала ся. Павліна виступила з тими самими аргументами, що й перше. І Олесь знов заспокоїв ся, що то лише з початку так, що саме в тім подружю лежить уся Марійчина доля.

— Та як би так, Олесунцю, — говорила Паліна до мужа, — від разу знати, що вона справді не хоче, то чорт його бери, того Пташка! Але тепер ніяк завертати. Подумай, кільки то видатків. І що з тим усім зробити? На тандиту? Таж то коштує гроші. От фиркає ся дівка, як кожда иньша перед весіллєм...

Олесь лише махнув рукою і не мав ані сили ані аргументів сперечати ся дальше з жінкою.

Павліна прикликала Марійку до кухні.

— Слухай но панно, чи ти гадаєш, що я дам собі грати все по носі? Я тільки втратила ся, запросила людей, а тепер мало би з того нічого не бути? Таж я не посьміла би людям в очи глянути, не то що. А Радецька? Таж вона погнівала ся би на смерть зі мною. А в тім та про мене, роби як хочеш, дай йому гарбуза, на аркані ніхто тебе під вінець не поведе, але гірка твоя година. Я більше на тебе видавати не буду з кривдою моєї рідної дитини, ні! Тоді забирай ся мені з хати, підеш хиба тою дорогою, де ходять усі гарні дівчата, що не хотять слухати старших... Та що я говорю, ой Боже? Може Олесь не дасть тебе з хати, та тоді я не маю тут що робити, втечу на край світа, покину... най тішить ся тобою...

— Чого ти, Павліно, хочеш знов від мене?

— Чого я хочу? Дивіть но, яка недогадлива! А сьогодні хто брикав ся перед Олесьом, за що він зробив мені авантуру в хаті? Жалуй ся перед ним, жалуй, затроюй і йому й мені житє, дїждеш ся божого благословенства. Чи ти подумала, який то тяжкий гріх робити роздор між подружєм?

— Хиба мені вже і перед рідним братом не вільно пожалувати ся? /

— Жалуй ся, дівонько, кільки твоя воля, та гляди лиш, щоб не пожалувала сього, бо доведеш до того, що плюну на все і на сором цілому сьвітови втечу від чоловіка серед ночі.

То була остатня боротьба, якої спробувала Марійка. Вона була така знесилена, немічна, що їй на гадку її не прийшло опирати ся більше. Тим запопадливійше робила тепер Павліна. Вона подумала про все. Навіть дружку вибрала для Марійки.

Шлюб мав відбутися найближшій неділі рано. Пташок прийшов вистроєний, як казали, на "послідний гузик", з двома друзями, на яких вибрав своїх двох товаришів по перу. З його родини не було нікого. Батьків заступали йому Радецькі.

Остатньої ночі Марійку мучив страшний сон. Вона була в горах. Десь не то в Карпатах, не то в Альпах, бо гори були страшенно високі. Вона стояла в долині над широкою бистою річкою і збирала цвіткі. Їй було весело і вона співала свою улюблену пісеньку "Чи я в лузі". Їй дзвінкий голос лунав по горах і відгомон доходив їй вуха кілька разів, що їй вельми радувало. Та десь із-за гори почув ся голос Остапа. Вона оглянулася і побачила, як він стояв на високій скелі і кричав: "Бережись, Марійко, бережись!" та став їй показувати руками в одне місце. Він бачив небезпеку для неї, був у розпуці. Лице його аж скривило ся, він рвав собі волосся з голови, як божевільний. Марійка поглянула туди, де їй Копач показував рукою, і побачила, як із вершка скелі відірвав ся величезний камінь і з великим тріскотом, ломлячи усе по дорозі, валив просто на неї. Вся кров замерзла в її жилах. Вона бачила неминучу смерть, а втекти не мала сили. Копач заєдно кричав: "бережись!" та його голос приглушав лускіт каменя, що сипало ся з гори. Марійка відвернула ся. Треба скакати в воду. Та з води показав голову Пташок. Він простяг до неї руки, аби її вхопити, вишкірив до неї щербаті зуби і сьміяв ся по чортівськи... Вона замкнула очі і скочила з високого берега. Та зараз почула, що не долетівши до води попала в якісь довгі костисті руки, що її держали ціпко мов у кліщах. Вона знов відкрила очі і побачила над своїм лицем скривлене пристрастю лице Пташка. Він говорив до неї "Ти моя, моя, душею і тілом, пі! пі! пі!" Хотів її поцілувати. Вона напружила усі сили і відтрутила його, та втім і прокинулася зі сну.

Оглянувшись по хаті і її зір упав у перше на весільний вельсон, що висів на розі шафи.

Тепер станула їй перед очима ціла зимна, пругнітлива дійсність, яка видалася їй ще страшнішою від того сну. Там була-б її скеля роздавила, тай усьому кінець, а тут же її тяжка

безконечна мука...

Вона попала в апатію. Не знала, що з нею творить ся, чого від неї хотять. У голові їй плутало ся, в ушах шуміло, перед очима бігали чорні плями. Марійка поводила ся безучасно, коли її вбирали в білу весільну сукню, розплітали чорну довгу косу, заплітали на голову вінчик із мірту, потім вивели в другу кімнату, де на килимі сиділи обоє Поницькі і обоє Радецькі. Пташок узяв її під руру і завів благословенство. Він приклякнув. Марійці видалось се дуже сьмішним. Вона стояла і дивила ся як Пташка обіймала Радецька за голову і щось йому шептала до вуха.

Марійці здавало ся, що се не вона, а хтось иньший стає з Пташком під вінець, а вона лише дивить ся з боку на сю комедію, та так, що її ніхто не бачить, тому то їй так сьмішно, що знайшлась така дурна людина, що вибрала собі такого Пташка. Хиба-ж йому рівняти ся з Копачем? Марійка не зважала на те, що її хтось потрутив під благословенство, не чула, що до неї говорили. Аж коли Павліна обняла її за голову і вимовила якесь слово та поцілувала в голову, Марійка стрепенула ся. Її пригноблена, загіпногизована душа почула Юдин поцілуй на своєму чолі. Вона затремтіла всім тілом. Освободивши ся з обіймів братової, вона знов задеревіла. Не тямилла, що її питали в церкві, що вона відповідала...

Її вивів із церкви Пташок під руку. На сходах катедри опустили Марійку сили. Їй закрутила ся голова ще дужше, в очах потемніло, і вона впала на камінь. В саму пору придержав її Радецький, а то була-б упала головою на камінь. Її занесли до повоза. Присів ся Пташок і Радецька і так її з повислою головою повезли до дому. Марійка на стілько отямилла ся, що власною силою вийшла по сходах. На порозі дожидала їх Павліна з хлібом-сіллю. Подали їй чарку вина. Вона взяла її, та рука так тильно задрожала, що чарка впала її з рук і розбила ся на шматки. Радецька тим дуже збентежила ся. Вона вірила в забобони і не ворожила з того, що стало ся, доброї долі молодят. У неї відізвала ся в тій хвилі совість, їй жаль стало дівчини, жаль того, що забавила ся в сваху, та може й занапастила долю бідної сироти.

За обідом просиділа Марійка мовчки. Вона ні до чого не торкнула ся. Се завважали всі гості. Пташок був збентежений, хоч удавав веселого і заєдно говорив щось до Марійки, прими

ляючись...

Олесеві стала перед, очи ціла пропасть, у яку втрутив сестру, хочаби її висвободити з під кормиги своєї жінки. Чому так страшно стало її жаль, що аж зуби закусував, щоб не заплакати на голос.

Лише Павліна була весела і говірка. Вона одна виграла справу, позбувши ся ненависної людини з голови.

По обіді гості розійшли ся. Пташок узяв Марійку за руки і вивів до другої кімнати. Тут не було нікого. Він посадив її на канапі і присів біля неї. В нього блиснули очи як у вовка, коли зловить уже овечку. Дивив ся пристрасно на бліду Марійку. Вона видалась йому на причуд гарною...

А далі не видержав. Обняв її обома руками і пригорнув сильно до себе. Марійка отямила ся, хотіла відтрити його від себе з усеї сили, та нагадала собі, що він її чоловік, що має власть над нею. Поглянула на нього і побачила викривлене лице, отворений рот, з якого віяв на неї якийсь немилий дух. Пташок шепотів їй до вуха:

— Ти тепер моя, моя на віки! — і став її пристрасно цілувати.

Марійка не боронила ся, хоч ті поцілуї видавались їй лизанєм гадючого язика. Вона безтямно шептала:

— Цілком так як у сні, цілком так...

XXII.

Остапа Копача зараз по смерті старих Поницьких перенесено до Вишнівчика на Поділю на місце помершого його що судового адюнкта. До трьох днів повинен був стати на місце, бо його там дуже пильно було потреба.

Копач хотів виїхати чим скорше, аби бодай на кілька годин поступити до Перемишля, та се йому не вдало ся. Товариші не хотіли пустити його, не попрощавши ся як слід. Копач випрошував ся, та се нічого не помогло, бо й кількох радників суду і сам президент обіцяли ся бути на тім прощаню. Се обставина відняла Копачеві охоту виїхати з Самбора потай товаришів. Се обидило би президента, котрий за весь час його служби в самбірським суді був для нього дуже ширий. А тепер була се для нього велика честь, що старші радники поважали його.

Прощальна вечеря замовлена була у Кромера. Зійшли ся всі, і настрої загальний був сердечний і поважний. При вечері забрав перший слово президент і так щиро прощав свого “молодого колегу і друга”, що аж прослезив ся. Він підніс його непохитний характер, його енергію в прямованю до витиченої ціли, його статочність і знанэ закона, та ставив за примір усім молодим судовикам...

По вечері Копач мав лише стілько часу, щоб передягти ся та поїхати в ночі о 1 годині на дворець. На дворі було темно і Копач не міг поглянути в вікно на ті місця, де пережив свою перепрацьовану, а так гарну молодість.

Він сів у куті переділу і задумав ся. Не був задоволений із свого перенесеня. Йому було тут так добре, так зжив ся і з місцевістю і з людьми, що жаль йому стало все те покидати. Правда, він дістав висше адютом і додаток за те, що заступати-ме старшого урядника, і комісії, за виїзди, та за все те був би подякував. Бо виїзджаючи звідси він віддаляв ся від свого ідеалу, від своєї дорогої дівчини. Коли-ж зможе з такої далекої сторони приїхати відвідати її? Хіба на, весілі. І та гадка про весілі заспокоїла його... Та ще нагадав собі слова любого президента, який, вручаючи йому звільненэ зі служби при самбірським суді, коли побачив, що Копачеви не хоче ся їхати, сказав так:

— Ми слуги справедливости. Вона всюда однакова; де нас поставлять служити їй, там для нас місце без жадних застережень. Особливо вам, мій молодий друже, можу се сказати, бо ви ідеальний слуга тої справедливости і зрозуміте мене.

Копач не був ніколи зарозумілим. Він бачив добре свої недостачі і судив себе остро. Та слова президента пробудили в ньому амбіцію. Довірэ президента підбадьорило його енергію, він уважав себе найвірнійшим слугою юстіції і пішов би їй служити на кінець сьвіта.

Копач їхав на нове становище з таким почуванэм і резігнацією, як жовнір їде на вказане йому місце.

Хотів лише, аби про се довідала ся його Марійка. Вона одна. Аби пізнала, що віддаючи йому своє серце не попала на лихого чоловіка. Він ніколи не засоромить її своїм поведенэм і всюди покаже ся гідним такої ідеальної дівчини. Та ледви, чи вона тепер про се знати-ме, коли зробив таку дурницю, що зобовязав ся ніколи до неї не писати. Дізнаэ ся хіба при вінча-

ню, та знов не знав, чи ще далеко чи близько до того. Бував таке, що й авскультанти уже женять ся, та ті, кого він знав, були або самі засібними людьми, або женили ся з добрим посагом. У нього не те. Обоє вони бідні. Правда, те, що він буде мати, вистарчить на житє трьох людей (він мав на гадці свою маму). Він привик до бідноти, та вимагати також від любої людини, щоб жила вбого за для нього, се було-б самолюбством. Копач знав, що коли-б зробив тепер уже пропозицію Марійці, вона пристала би, але його се не виправдувало би. Йому було-б дуже болючо і соромно перед самим собою, коли-б, йому було не по силі запевнити Марійці житє без журби за конечні потреби. А таке справді могло-б прийти. Коли-б так прийшла недуга, більші видатки, тоді справді не дав би ради. Правда, що інші ратують ся позичками, але Копач бачив у сьвітї, що такі люди вельми нещасливі, що попавши раз у сіти лихварів, не годні з них видобути ся і замотують ся в них що раз дальше і дальше. Ті люди мусять покласти хрестик на свою незалежність. А без незалежности судія тратить цілком свою вартість, може легко похитнути ся, бо нужда матеріяльна, то найбільша покуса до злого... І Копач стрепенув ся на саму гадку, коли-б він у таке попав ся. Він не пережив би сего... А коли-б він помер передчасно і полишив її вдовою та ще з дітьми, вона не дістала би забезпеченя! Копач роздумав зріло і холодно, і хоч як палко любив Марійку, то його розум ніколи не виходив із рівноваги, не дав опанувати себе чутю, любовній горячці.

— Мусимо ждати на адюнкта, — рішив Копач. — До сего вже не так то далеко, не постаріємо ся так дуже...

Але справу треба основно обговорити і з Марійкою і з її опікуном. Зробить се не удовзі. Коли лише заінсталює ся на новій посадї, візьме відпустку і приїде по маму, тоді вступить до Перемишля до Поницьких, і все буде гаразд. Спішити ся не було чого. Марійка тепер учить ся, вона його любить, отже певно зажде, заміж не вийде.

Та судило ся цілком інакше. Копач приїхав до Вишнівчика. Начальник суду зробив на Копача лихе вражінє. Був се чоловік старший, низького росту, плечистий, з великим животом, на тонких мов патики ногах. Голова у нього велика, лиса, лице трохи не чотирокутне, ніс червоний від напитків, лице вкрите синїми жилками нагадувало орографічну мапу, а очи аж

на верха повилазили так цікаво дивили ся на сьвіт. Під широким, присадкуватим носом сторчали стріхаті вуса. Стоячи, вигинав ся в зад, і через то його животик іще більше випинав ся в перед і закруглював ся.

Зараз на вступі став сердити ся на Копача за опізненэ. Копач виказав безпідставність сих замітів і “випросив” собі на будуче таке трактованэ, бо хоч він молодий авскультант, то маэ таке саме значінэ, як і адюнкт, бо маэ його заступати. Між начальником і Копачем повіяло від разу холодом. Копачеви здавало ся, що маэ діло з людиною старою, здитинілою, а разом заскорузлою в своїх односторонних поглядах. Його начальник був типом старого судовика, отуманілого “на повіті” в глухім куті, що крім своїх актів не прочитали нічого, і крім старих подертих кодексів, із яких учили ся ще до іспитів, не мали в руках ніякої іншої книжки, а крім урядової газети не читали від літ жадної іншої.... Такі юридичні мумії сиділи довгі літа на однім місці в яким гнізді, відтятім від цілого цивілізованого сьвіта, не виїздили нікуди поза межі свого повіту, і не говорили поза службою з ніким, хиба з жінкою, з почмайстром та аптикарем, коли в тім місці була аптика, та з місцевим парохом. Їх улюбленим занятэм було польованэ, коли хто до того був охочий, та карти і забава при добрім вині.

Вони вважали себе найвисшою особою в повіті, жили собі справді по паньски, і дуже дбали про свій живіт і кишені. Вони не стерпіли жадної противної гадки, жадного протесту, а бояли ся всякого поступу, новости, котра зневолювала-б їх вийти з їх звапнілої шкаралупки. Тремтіли на споми усякої організації судівництва.. Вони знали з досьвіду, що при організації такі архаїзми йшли на склад, полишаючи своє місце для молодиків. Кожда нова думка, нова ідея називала ся у них заколоченэм суспільного ладу. Те, з чим зжили ся, було для них святе, бо вигідне і дуже вигідне. Такий повітовий володар діставав найліпше мясо в жидівській ятці, цукор, каву і т. и. діставала його добродійка від невідомих добродіїв, хлоп достарчував гроший за комісії, “провізоріяльні”, найблизший двір достарчував коний на ті комісії, за котрі платив хлоп “мильове”; вино спроваджувано бочками з Угор, горівку “знамениту” запікала добродійка, опал був, мешканэ в “камеральнім” будинку за що будь, у вечір “пулька”, а при тім усім робити мало... Чого-ж більше можна собі бажати? Хиба апеляційні радники стояли

ліпше? До такої категорії людей належав і Журавський, новий настоятель Копача. З попереднім підвладним адюнктом він жив дуже добре. Один другому не заглядав на пальці і жили собі як у раю. Та сей адюнкт із якоїсь там причини утроїв ся... Показали ся недобори в депозитах, то що. Зіхала комісія, панови начальникови зробили увагу за недогляд, але впрочім він виправдав ся і його запевнили, що його не рушать. Всі хиби в урядованю вмів звернути на свого помершого приятеля, якому те обжалуванє нічого не могло зашкодити, і на далі все було добре.

Але ся подія мусіла вплинути зле на гумор пана начальника. Треба було кілька днів трохи більше робити. Вправді до відділу адюнкта він не втручав ся, але хлопи приходили на визначені покійником терміни, вистоювали з хлопською терпиливістю під судом гуторили по свому так довго, поки пан начальник виведений з терпиливости не вислав президіяльного возьного, щоб "голоту" розігнав на всі чотири вітри...

П. Журавський мав за собою ще ту прикмету, що був кілька літ мандатором. Не довго се було, але він практикував довгі часи як актуар і юстиціяр при ріжних мандаторах і знав своє діло. При знесеню тої язви галицької, перейшов до суду як юрист і згодом став начальником суду в Вишнічику. Сю організацію він переходив із страхом, коли бачив, що багато з його товаришів пустив уряд цісарський на зелену пашу.

Вкрутившись до суду він тряс ся як вовк, якому вдасть ся продерти ся поміж мисливців підчас польованя з нагінкою, і не бажав собі діждати ся другої організації. Привикши до давної мандаторської практики він вибрав собі відділ карний і всі спори провізоріяльні, бо се давало комісії, а все инше полишив молодшому адюнктови. Той відділ обняв тепер Копач.

Та зараз першої днини пізнав, що попав у Авгієву стайню, що тут треба кількалітної невсипущої праці, аби діло довести до ладу. Він хапав себе за голову, пізнавши всі ті юридичні штучки, на які позволяв собі його покійний попередник. Аж тепер пересьвідчив ся наглядно, кілько лиха може накоїти людям несовісний судія. Доси він мав переконанє, що судія може зробити багато доброго; тепер приглянув ся також другій стороні тої медалі. І вона видала ся йому страшно огидною, чортівською безправністю поповнюваню безкарно, на безобороннім народі, на його браті, темнім хлопі. І се все діяло ся в ци-

вілізованім сьвітї в супереч усім писаним законам, в супереч понятям правди, бо судія не бачив над собою ніякої контролі, нікого, хто-б на тім розумів ся і за правдою постояв. Копача взяла гидь на самий спомин, що на тім місці сидїв судія, який присягав держати ся правди і законів... Та Копач хоч знав, що його жде, не заложив рук бездільно, лише з вродженою собі енергією прямував консеквентно до того, аби завести лад.. Що діяло ся в відділі карнім, на се не мав часу дивити ся, маючи своєї роботи досить.

Копачеви прояснювалось і таке, що суперечило з тим, про що балакали старші судовики при трибуналі. От пр. так звані процеси дрібні.... Сї процеси ведуть ся за такі дрібні квоти, що досить на се одного судії, котрому закон дає патент на непомильність і стороні відбирає право дальших способів оборони. Та коли Копач для зорієнтованя переглянув одну-другу дрібну справу переведену своїм попередником, який задовольав своєю почутею правди присягою одної сторони, коли побачив цілу пляяду ріжних подань екекуційних на нещасливого довжника, якого судья не допустила до присяги, з усіми коштами і на кінці з торбою жебрацькою, то в ньому увесь сей набутий теоретично погляд перевернув ся до гори коренем... Копач мусїв прийти до переконаня, що довжна квота набирає своєї ваги в відворотнім відношеню до неможности її власника. Для бідного квота пять ринських може бути те саме, що для богача мільон. І Копач рішив ся трактувати сї дрібні справи справді з такою самою увагою, як коли-б тут розходило ся о мільони.

Прийшовши перший раз на такі розправи він покмітив, що деякі Жиди водили ся одалік від суду попід руки з хлопами, толкували їм щось, відводили за фіртку подвіря і потім самі вертали...

Копач зятявив собі два-три лица тих інтересентів і хотїв переконати ся, чи се справді та чортівська практика, про котру раз чув від одного судовика, а яку вважав за неможливу байку. Він став викликувати в означеній годині справи. Багато селян, яких позивали Жиди, не явило ся. Позовники домагали ся холодно кровно контумації для свого противника. Між тими позовниками пізнав він ті лица, що собі зятявив. Копач відповів, що на контумацію ще час, що люди надійдуть, а тимчасом судити-ме тих, що явили ся. Жиди стали зразу муркотіти, а далі напастували його так, як лише роззухвалений провінціаль-

ний Жид-п'явка напастувати може.. Копач просив о супокій раз і другий, а потім загрозив арештом, коли би хто не поведив ся прилично.

Та один грубий Жид із червоним, опаслим лицем, у новім халаті підбитім лисами, не брав тої погрози напавду, протиснув ся крізь народ і станув перед судейським столом із палицею в руці і, вижидавши відповідну хвилю, заговорив лютим голосом:

— Як я жадаю контумації по викликаню справи, то має мені бути контумація, бо таке цісарське право...

— Не вчіть мене, паноньку, права, і будьте трохи супокійні

— Що я маю бути спокійний? Я плачу податок (Жид ударив себе п'ястком у широкі груди). Я до пана презеса піду (тут звали начальника суду презесом), що мене мають молодики вчити і моє право мені відбирати...

Копач запитав чемно, яка його справа, і став шукати між копицею позвів.. Жид тріумфував, інші дуже раділи, що їх дук так провчив молодика, і повстав на салі гамір. Копач став диктувати протокол писареві, та замість сподіваної заочности подиктував слова інтересента з тим додатком, що за неприличне і повагу суду образливе поведенє засуджує його в дорозі дісциплінарній на два дни арешту, а що на такий засуд нема рекурсу, то кара зараз має бути виконана. Жид побагровів зі злости і з зачудованя.. Він, перша фігура в повіті, король пропінації, що сїдав у домі Журавського на канапі і пив вино, має має йти до арешту як простий гой? Інших Жидків напав жах, немов між них упала бомба. Та засуджений не міг повірити, щоб тому була правда. Він став кричати, відгрозувати ся, заповідав рекурс, хотів бігти до пана презеса. Все те не вивело Копача з рівноваги. Він прикликав возного і казав відвести Жида до арешту. Возний став як вкопаний. Він не раз по приказу пана презеса надягав тому Жидови з передпокою кальоші на чоботи і надївав футро... Се хиба жарт. Та Копач так подивив ся на нього, що йому аж шпик у хребті заморозило... Копач показав рукою на Жида і сказав, різко:

— Як стій до арешту на два дни!

Жиди охнули з обуреня. Грубас видирав ся возному і кричав. Писар підбіг помагати, та юрба Жидів заступила йому дорогу. Показували, що хочять свого провідника не дати...

Копач кликнув на одного мужика, що стояв при дверях:

— Господару! Як вас?

— Іван Пригода, прошу ласки пана сендзі...

— Побіжіть Іване на постерунок жандармерії, скажіть від мене, що тут бунт, аби зараз прибігли... Сим панам хочеться познайомитися з прокуратором.

Жиди затихли. Така погроза коли-б була виконана, була небезпечна. Вони стали перешіптувати, юрба розступила, і возний повів жидівського потентата під ключ...

Галас, який підняли Жиди, звернув на себе увагу начальника, що ще лежав у ліжку. Він підбіг до вікна і побачив, як возний в супроводі юрби халатівців вів під руку пана Авраама Пінелеса до арешту, що стояв на против стороні подвіря. Не міг зрозуміти, що се, та зараз після служниці розвідати. Вона не встигла вийти за поріг, коли два налякані Жидки влетіли прожогом до спальні пана презеса і стали йому серед живої гестікуляції на перегони один другому оповідати про нечувану зухвалість авскультанта...

А поки що Копач став судити. Взяв справу двох селян і так до них заговорив, що мужики погодилися в мить, подали собі руки і пішли на могорич. Інші справи пішли також легко. Копач орієнтувався дуже скоро. Засуди його були такі, що задовольняли обі сторони. Народ слухав і своїм вухам не вірив. Такого розумного, щирого слова вони ще не чули в суді. Такий ще молодий, а так розумно говорить, не лає, не сердиться, не ганьбить, а вислухає делікатно, а потім як скоже своє, то варто послухати.

У Копача аж душа росла з радощів, що його люди так розуміють. Він не надіявся, що перша проба піде так гарно. Праця його буде багато легша, як зразу думалося.

Потім узяв справу Жиди з хлопом. Справа йшла о 50 зл. Копач відчитав скаргу і запропонував угоду. Хлоп божився, що нічого йому не винен, що дав гроші, збіже, раз ялівку, покладки, і брався зраховувати. Жид предложив від себе угоду на 25 зл. Копач мотав собі все на вус. Перекидав за той час інші позви і завважав, що майже всі позви жидівські йшли о 50 зл. Всьміхаючись, відложив позви на бік і каже:

— Бачу, що згоди не буде. Будемо судити...

— Я зараз присягну, — каже позовник.

— Пане сендзьо, — каже мужик складаючи руки як до молитви, — не дайте йому присягати!... То такий Юда, що за ші-

стку присягне. Він уже не одного до торби довів через свою фальшиву присягу...

— Тихо, чоловіче! В суді нікого ображати не позволю.. Ви бачили недавно, що стало ся тут одному за те, що був нечемний...

— Та, коли бо, прошу ласки пана сендзі, то дуже фудульний чоловік...

— Не бійте ся, тут нікому кривда не зробить ся, але обиджати нікого не позволю. Рахуйте ся з словами, бо ще одно погане слово, а укараю вас. .

Мужик замовк, тратячи віру вже і в того чоловіка.

Копач розпитав Жида про причину скарги. Жид став шаркотати.

— Перепрошаю, прошу-так говорити, аби і ваш противник розумів...

Тепер прийшла черга на мужика. Він вичислив усе, що дав позичникови на довг. Копач зчислив...

— Правда то? — питає позичника.

— Не всьо, він давав мені де-що за вигоду, але на 25 зл., що мені ще належать ся, я зараз присягну.

Копач тим не задоволив ся, став допитувати за вартість кожної даної йому річи і все записував.

— Приймаю вартість, яку мені подаєте. Ви перебрали півтора раза більше. Ви газдо порахуйте свої кошти.

— Як то кошти? На що кошти? Я присягну на 25 зл.

— Тихо!

Мужик, ціхаючи ся в голову, почислив свої втрати при помочи Копача на три ренські...

Копач устав і проголосив вирок в імени цісаря; позовники відмовив права, а мужикови присудив коштів три ренські. Між позовниками повстав переполох. Де-хто з них махнув рукою і вийшов за двері...

Мужик, що виграв справу, хотів Копача конечно поцілути в руку.

— В суді нікого в руку не цілує ся і ні за що не дякує ся. Ви чули, що я голосив присуд в імени найяснішого пана. Йдіть з Богом!

Мужик уклонив ся і виходячи каже:

— Видиш, Мошку, маєш справу! Минули ся твої добрі часи... А як ти мене просив, аби я до суду не йшов, казав, що й

сам не підеш. Видиш, Юдо, ти хотів мене продати...

Копач зацікавився.

— Гей, газдо, ану верніть ся! Як то було перед судом, як?

— Та як, прошу ласки пана сендзі. Він нераз таку штуку втяв. Запізве хлопа, та або ферлїдунок перейме, або таки присягає ся, що до суду не піде, що він лише обмилив ся, так християнина намовить, аби не йшов, а сам, вибачте, по за плоти, по за плоти кропивами, тай гиц до суду, і контрамас. А нераз то й звідси чоловіка виманить, як блуд християнську душу, а сам під двері, та як лише запілізуєть, а він свій контрамас.

— Отже се правда, чого я догадував ся, — подумав Копач... а голосно каже:

— Нині не допущу жадної контумації. Хто не прийшов, буде мати другий термін.

Жиди стали виходити з салі передаючи собі півголосом: "Ка ешефт"....

В тій хвилі прийшов до Копачевого стола возний і заявив, що пан презес зараз "кличе" його до себе. Слово "кличе" вимовив із натиском.

— Скажіть від мене панови начальникови, що прийду, як скінчу зачату справу, тепер переривати не можу....

Саме судив діло двох мужиків. Вони були на себе люті і горячо перечили ся. Копач вмішав ся, заводячи згоду.

— Та бо то, прошу ласки пана сендзі, то в панським стані інакше, а в хлопським цілком інакше...

— Ну, ну, лишіть то і не вчіть мене, як э в хлопським стані, бо я се знаю так добре як і ви, бо я так само хлопська дитина, як і ви...

На хлопів зробили ті слова сильне вражінэ.

— Як то може бути? він такий пан, тай сендзя до того, і він хлопська дитина? Тай не соромить ся того признавати? Таки відай, що се правда, бо так говорить гарно по нашому, що! любо послухати.

Від того часу не знали хлопи Копача інакше лише "наш сендзь" і мали до нього необмежене довірэ. Він потрафив кількома словами погодити найзавзятїйших ворогів і лагодити довголітні процеси...

З нечевя відчинили ся двері і до салі вийшов пан презес. Він був сердитий, бо страшенно сопів, а його червоне лице аж посиніло. Розтрчучючи людий, хто не міг в час уступити ся на

бік, він приступив на своїх тоненьких ніжках до стола, виліз на підвишенє і своїм сторчачим животом трутив у локоть Копача:

— Пане авскультанте! Коли я вас кличу, маєте зараз не відкладаючи прийти! Се ваш обовязок супроти настоятеля.

— Пане начальнику, коли я веду як самостійний судія розправи, то ніхто не сміє мені перебивати!

І Копач став розпитувати сторони дальше, дікувати до протоколу не зважаючи на презеса, що ще дужше сопів і моргав своїми ріденькими вусиками та завертав очима. Він постояв іще хвилюку та, не дїждавши ся кінця, вийшов. Мужики стали посміхати ся в кулак, бо начальника таки сильно ненавиділи...

Копач, скінчивши сю справу, відложив решту на пополудне.

Пішов до начальника. Не чув жадного зворушеня. Він був переконаний, що поступив собі цілком по закону.

Пан презес дав йому знак рукою, аби не приступав до його стола.

Копач усміхнув ся під вусом, став серед кімнати і ждав що дальше буде.

— Пане авскультанте! Ви нині поповнили, мостердзєю, надужитє власти урядової, замикаючи до арешту льяольного обивателя...

— Га! Коли так, то робіть донесенє на мене до прокураторії за злочин з §. 101 закона карного...

Пан начальник, що в своїй практиці судейській не мав нагоди дійти до так високого §., не знав його змісту, але показував, що він розуміє.

— Но, но, мостердзєю, ви молодий ще чоловік, не хочу вам шкодити, коли ще час зло направити...

— Не жалуйте мене ані троха...

— Ви з огнем граєте, — і покивав по батьківськи йому пальцем. — Кажу що ще час діло направити...'

— А то?

— Кажіть Жида випустити...

— Се значить касацію судового присуду.

— Я вам се приказую, мостердзєю.

— Не маєте до сего права, я се зробив як самостійний судія і кінець.

— Ви, молодче, забуваєте, до кого говорите. Я ваш начальник не від паради...

— Я власть шаную; коли так, то кажіть його своєю начальничою властю випустити, тільки звертаю увагу, що донесу про се до висшої власти...

На се слово п. презес збентежив ся. Від 'остатньої афери він почував нудоту під серцем на спомин висшої власти... Він трохи подобрів...

— Не знаєте, кого ви зачепили. То дук на цілу околицю, то мілліонер майже. Всю дооколичну шляхту держить в одній кишени. То член ради повітової і права рука старости... Він вам сього сорому до смерти не забуде, буде мстити ся, доносити...

— І овшім! Нехай доносить, коли що знайде на мене...

— Видно, що ви ще недосьвідний чоловік. Гадаєте, що се дрібниця? Наставить на вас двох ложних сьвідків і досить, щоб вас засудити...

Цинізм, з яким говорив начальник, обурих Копача до живого...

— В таким разі ціле судівництво, чорта варте, коли суд мав би повірити двом шубравцям і кондемувати невинного чоловіка. У нас іще так зле не э. Перед такою напастю буде мене Бог хоронити...

— Ну... не спускайте ся так дуже на Бога, а навчіть ся радше жити з людьми... практично....

— Пане начальнику! — сказав Копач піднесеним голосом — вільно вам у Бога не вірити, але я тут не прийшов до вас на теологічну диспути... Прошу мені сказати, чого від мене в моім урядованю жадаєте?

— Та бо ви горячий чоловік, а се непотрібне. Можете в бюрі кричати на хлопів, можете і вдарити, бо і я часом хлопа штуркну, але на мене, що вам добре радить, аби ви того Жида випустили у власнім інтересі, не потребуєте гнівати ся.

Копач по правді вийшов із рівноваги, що йому дуже рідко коли трапляло ся. Він лише вклонив ся і вийшов, не сказавши ані слова...

XXIII.

— У! то якась гайдамацька гадюка — сказав начальник до

себе, коли двері за Копачем зачинили ся. — Що-ж я тепер бідному Абрамкови пораджу? Готов і на мене погнівати ся... Та нічого! Най знає трохи морес, бо він уже занадто роззухвалив ся... Деколи уже, числячи на те, що я його потребую, ліз мені чобітьми в кашу. Той молодик його провчив, то добрє, бо я до того не приложив моєї руки, і овшім, інстанціонував за ним. Але не в тім діло. Коли той молодик отак буде мені тут киринити і не піде мені під руку, то справді буде мені з ним гірка година... Я мушу його уговкати, інакше не йде... Не можна остро, бо шельма бита в параграфах, то по доброму, як то я вмюю....

На другий день, коли Копач сидів при розправах сумаричних і діткував протоколи з репліками і дупліками, явив ся возний з запрошенєм до пана начальника. Копач скінчив найблизшу справу і пішов до бюро начальника. Тут застав його в золотім гуморі, та іще двох панів...

— А, добрий день, пане колєго, ви так запрацювали ся, що божий сьвіт не тямите... Панове! — звернув ся до двох присутних панків. — Пан авскультант Копач, мій колєга — а то пан почмайстер Ястржембський, і пан аптикар Пігульський, мої приятелі.. — Наступив замашистий шарахкіт ніг, панове стали стискати Копачеву руку...

— Прошу, — сказав начальник звертаючи ся до свого стола. — Перекусім трохи по звичаю, бо в животі млоїть...

Аж тепер Копач поглянув на бюрко начальника і очам своїм не хотів вірити. На бюрку на копицях паперів, калєндарів, актів стояла величезна таца, а на ній фляшка горівки, кілька фляшок вина, полумисок із горячою ковбасою в капусті, і другий з иньшим якимось мясивом...

Копач зміркував, про що тут ходить.

— Чи пан начальник має до мене яке урядове діло?

— А се-ж не урядове діло? — каже Журавський держачи в одній руці фляшку, а в другій чарку, та стукаючи одною о другу... — Се мостердзєю в нашім куті найважнійше урядованє хе-хе-хе! — Він став наливати. Оба инші панове зареготали ся під нуту начальника і ждали нетерпеливо своєї черги. Особливо почмайстра дразнив запах сьвіжої ковбаси, бо кілька разів нахилив ся над тацою і жадно нюхав своїм червоним носом виходячу пару...

— В ваші руки, пане колєго, — каже начальник, і проков-

тнув справно чарку запіканки.

— Спасибі пану начальникови, але я нічого не пю...

Начальник зачудував ся. Держачи в руках фляшку і чарку як перше, дивив ся за чергою то на Копача, то на двох панків. Вони те-ж зачудували ся, немов почули, що здоровий і дорослий чоловік не вміє ходити.

— Пане сендзьо, — обізвав ся пан Ястржембский, — для мущини навіть не ладно, коли не пэ...

— На красу! не маю претенсії, — каже Копач. Він уклонив ся на всі сторони і вийшов.

Панове дивили ся в слід за ним мовчки. Начальник побавровів.

— То афронт для мене, мої панове. Як то? Не прийняти моєї гостини? Я такого молодика запрошую, як рівного собі, а він мене компромітує, мостердзэю!

Панове кивали головами. Журавський говорив далі:

— Бачите, які будуть по нас судії.. Наликає ся параграфів і дере ніс, як не знати що. Він мені і так уже поводить ся, як коза в капусті... Прошу вас, учора казав замкнути Абрамка на дві добі...

— Не може бути! — закричали оба панове почувши ту новину, про яку зрештою довідали ся ще учора...

— Так! Він зле на тім вийде. Я не хотів вступати ся тут яко начальник, бо маю до того власть, гадаю собі, най там... Жид постоїть сам за себе, а молодикови втре носа і буде мати научку...

— Правду кажучи, — говорив Ястржембский, — нічого злого не стало! ся. Сей Жид трохи зухвалий, він мені на почті те-ж виробляє авантури, та чоловік дивить ся на те крізь пальці... бо просто сказавши, не хочу собі зражувати його... Потрібний чоловік. Жадні вибори без нього би не обійшли ся...

— Ет! чорт бери ваші вибори — каже Журавський, — він мені часом потрібний, коли теэ... о, кінці не сходять ся. — Журавський зробив пальцями рух, що мав означати гроші. — Як кажу, коли-б тут ішло про якого бідного Жидка, я не дав би йому одной хвилі сидіти і був би ужив своєї власти начальницької, але сей богач дасть собі сам раду.

Панове стали пити і заїдати, тай забули за Абрамка. Бесіда зійшла на справи буденні, місцеві і так переплітала ся, що годі би її зібрати в одну цілість.

Забава протягла ся до першої години. Панове підпили собі добре. Журавський був у золотім гуморі, сипав дотепи як із рукава, сьміяв ся, моргав своїми рідонькими вусами і завертав очима, що аж білки повиходили на верха. Потім перепросив своїх дорогих гостей, що за для урядованя мусить із ними попросити ся, возному казав попрятати і засів за столом, прикликав писаря і брав ся судити хлопів, що від рана вижидали на морозі під будинком судовим...

Війшовши в своє урядованє, він нагадав Копача. Його взяла лють. Що за зухвалість, арганція! Він йому того не дарує і сам підмовить Абрамка, аби його скаржив... Свою лють виляв пан начальник на хлопах. Він ганьбив обжалуваних ординарними словами, знущав ся над ними, висьмівав, вигадував, не хотів слухати жадної оборони, не хотів слухати жадних звиняючих сьвідків, лупив страшні кари і замикав зараз, не позволяючи вносити рекурсів. — Хлопи кланяли ся, протестували, але се нічого не помагало. Возний гуртував їх купками і відводив під ключ.

Журавському приносило се пільгу. Караючи хлопів він у своїй уяві, карав Копача, бо то також хлоп. В Копачи він бачив поступ, нові ідеї, своїх найтяжших ворогів. Хотів поки має власть у руках відмістити за ту кривду, яку йому нанесе поступ у недалекій будущині змітаючи його як сьмітє, аби зробити місце своїм людям. Він почував, що суспільний лад мусить змінити ся, що старі порядки не можуть устояти ся перед напором поступу, вархольства, і для того розгорячений напитком і поведенєм Копача дав волю зьвірячим інстинктам злючого старика...

А тимчасом Копач, покінчивши всі справи, надів кожух і вийшов із суду. Простував до дому. Наняв пів хлопської хати за селом... Хоча і вийшов із під такої селянської стріхи і не був ніколи вибагливий, то все-ж таки ся хата, особливо зимою порою, була йому вельми недогідна... Та се не так долягало би ще Копачеві, як би не те, що то була хата некультурного руського мужика. Тим самим коштом міг би мати хату иншу, простору, ясну, з більшими вікнами, які можна-б відчиняти і сьвіжого повітря впустити, з дверми, що добре замикають ся і морозу не впускають, коби лише йому хто показав, навчив, що є люди на сьвітї, що живуть інакше, що числять ся як так із гіганою... Сю хату винаняв тимчасом, поки розгляне ся і найме

щось ліпшого. Йому-ж. треба конечно двох кімнат, бо й мама з ним буде жити... Треба лише пошукати. В хаті була страшена задуха. Віконця маленькі ніколи не відчиняли ся, повітрэ проходило хиба шпарами дверей, тай то просто з сінний, де стояли три корови, двоє телят і пара коний. Копач отворив двері з надвору і сінний. З хати бухнула пара і зараз насіла інеем на кожусі і вусиках Копача. Він заглянув на другу сторону і казав газдині подати обідати. Газдиня забрала миску, ложку деревляну і горнятко з мясом, що для нього на припічку варило ся. Вийшовши з сінний газдиня аж скричала, що двері на двір відчинені. Вона так старанно топила в печи, спалила в грубі цілий околіт соломи, а пан сендзя усьо пустив на мороз, змарнував...

— Ой, йой, Боженьку сьвятий, та що пан робэ, я напалила, було теплесенько як в усі, а пан повідчиняли двері..

— Дуже задуха, нічим дихати...

— Ей, прошу пана,, а як зимно, то й дихати не хоче ся, кождої каплинки тепла шкода...

Копач не говорячи ані слова більше, позачиняв двері і вернув у хату. За той час газдиня накрила полотном скриню, що служила замість стола, витерла долонею мищинку і наляла горячого росолу... По ньому плавало вуглэ з перепаленої соломи. Копач був голодний. Позбирав, що можна з росолу і став їсти росіл із бараболею. Зів і мясо із сілю і разовим хлібом. З того вього найбільше смакував йому гарний разовий житний хліб...

Що тепер робити? Хиба покласти ся спати, бо читати нічого було. Впрочім він так тяженько наробив ся за три години, що ледви чи здужав би що прочитати. Та нагадав собі, що випадало би піти до руського пароха, може хоч там знайде троха відради, та мати ме захист у лиху годину. Добув із скринчини ліпшу одежу, передяг ся та покликав господаря, аби йому показав дорогу до руського сьвященника.

Газда післав свого синка школяра. Хлопець надів кожушину і велику кучму, позатикав руки за пазухи і викотив ся на поріг. Копач дивив ся на пузатого, румняного хлопчика, котрому видно було хиба очи та цікавий носик із під великої кучми, свої великі чоботи ледви тягнув по снігу, та ще, надибавши який замерзлий рівчак по дорозі, не втерпів, щоб не розбігти ся і не ховзати ся. При тім він заедно обертав ся лицем до Копача і всьміхав ся, мов хотів сказати: Ади, який я зручний,

а ти хоча пан, то сього не потрафиш.

— Як тебе, сину, звуть?

— Яцко.

— Ти гарно совгаєш ся...

— Ого, ще би ні! — і хлопець знов розбіг ся і знов їхав по леду на своїх великих чоботах.

— А ходиш ти до школи?

— Ходжу вже другий рік...

— А читати вже вмієш?

— Трохи вмію.

— І прочитаєш усьо?

— Прочитаю...

— А що тепер у школі читаєте?

— Та за якусь Ванду, але я того не розумію, що то таке. —

Копач догадав ся, що хлопця вчать по польськи.

— А по руськи вмієш читати?

— Ні, у нас учать лише по польськи, бо по руськи, кажуть можна навчити ся від мами і тата... А по польськи пани вогоруть, тай у суді пишуть...

— Ов, а тобі хто таке наговорив?

— А хто-ж, пан навчитель...

— А до церкви ходиш?

— Певно, як до церкви не ходити? гріх...

— Ну, а бачив ти, що в церкві із руських книжок молять ся і співають...

— Чому, бачив, та то не руські книжки, лише церковні...

— Хто тобі хлопча такого дива наговорив?

— Пан навчитель...

— Слухай, а хто-ж учить читати з тих книжок, що в церкві?

— Отець духовний, там сходять ся хлопці вечерами, але самі старші, а для таких малих нема ще місця...

— І що-ж вони там роблять?

— Отець духовний їх учать, читають із великих книжок, співають...

За той час, заки Копач зайшов під ворота попівства, він довідав ся багато і про школу, про вчителя і про сьвященника, до якого почув симпатію вже з того, що йому хлопець наговорив... Яцко повів Копача наоколо хати, бо передні двері були за для зимна забиті соломою...

Ворота були зачинені. По обійстю ходили коні і товар, що їх випустили до пійла під оцямрований колодязь із високим журавлем. По тім товари пізнав Копач, що місцевий парох чоловік заможний. Близько порога стояв великий цебер, із якого безрога і кілька підсвинків виїдали паринку, повлазивши передніми ногами до шафлика, потручували себе рилами і квичали. Коло них ходила поважно біла гуска, що даремне шукала місця, куди би до шафлика добратися. Підсвинки відганяли її. Вона кожного разу витягала довгу шию обороняючись, дешигнула поросю за хвостик. Потім підбігла до цілого стада гусий, щось їм довго оповідала, а ціле стадо стало гегати і вимахувати крилами, мов збиралося на рабівничий похід проти підсвинків. Під стайнею загавкав старий великий пес. Копач оглянувся, чи не грозить його одежі яка небезпека, та псові ані снілося його чіпати. Він загавкав раз і другий із свого псячого обов'язку, позіхнув, і знов поклав свою кудлату голову на передні лапи. Копач відправив хлопця і пішов у широкі сїни; тут було двоє дверей. На його стрічу зірвалася ціла хмара курий, що порпалася у зерні і з великим криком і кудкуданєм ховалася по кутах, підлітала, або втікала на двір попри Копача.

З кухні вийшла завинена у велику хустку дівка, поглянула цікаво на Копача і завернула до кухні. Копач стояв у сїнях і хотів зайти до кухні розпитати, та почув кроки на противній стороні, відчинилися двері і почувся мужеський голос "прошу".

Копач завернув і вийшов туди. Біля дверей стояв панотець, чоловік низького росту, в довгій бараном підшитій бекеші, з файкою в руці. Міг мати яких 60 літ, бо волосся вже добре посивіло...

— Слава Ісусу Христу! — заговорив Копач входячи в хату. Парох зачинив за ним двері.

— Слава на віки! Просимо розгостити ся. Спасибіг гостям, що навідали ся.

— Остап Копач, тутешний авскультант.

— А я таки зараз догадався, господине, що се ви, бо чув від моїх парохіян, що прийшов новий судія. Я й знав від них, що ви, господине, Русин... В такім малім гнізді то в мить усього довідаєш ся. Та прошу розгостити ся, дуже прошу.

Парох став помагати Копачеві здіймати кожух...

— Тут тепло досить, не перестудите ся...

Копач ішов до стола...

— Та прошу ближше, — парох відчинив двері і беручи Копача під руку повів до другої кімнати.

Була се кімната для гостей. На середині стояв старий, якоюсь уже переполовілою матерією вибиваний гарнітур, дальше дві шафи на одержу, комода з високою лямпою, прикрашеною умброю з колірованого паперу. На стіні висіли два портрети молодого сьвященника і жінки, роблені крейдою а між ними в рамках за склом зівядлий вінчик весільний, дальше кілька літографованих патретів руських князів, Хмельницького, До рошенка і Шевченка, роботи Кашубинського, і великий образ Хрещеня Руси якогось невідомого маляра церковного, зроблений олійними фарбами.

Копач оглянув хату в мить, поки на запрошенє господаря присів на крислі..

— Позвольте, господине, зараз верну. — Він підбіг до другої кімнати і зараз вернув ся...

— Ну, де ви і як живете тут?

— Живу у Панька Кривого, на разі, так сказати-б, на станції, поки не знайду иншої хати.... Мушу знайти бодай дві кімнати, бо у мене стара мама..

— Не знаю, де вам у Кривого помістити ся ,та-ж у нього лиш одна кімната...

— Що-ж мені було робити? Мене покликали сюди телєграфом, та я так і приїхав майже в тім, що було на мені. Маму я лишив іще в Самборі, поки не заінсталюю ся.. Чи тут не найде ширшого трохи помешканя?

— Е, з годом найде, я сам буду шукати.. — За малу хвилю явила ся гарна сільска дівчина несучи на таці бутельку вина, чарки і медяники. Все те поставила на столі, з котрого взяла старий альбом і поклала на комоді. Дівчина вийшла, а господар виймив із кишені складаний ніжик, відвернув тягникорок і відіткав з лопотом бутельку та став наливати.

— Зараз надійде моя супруга, а поки те, випємо по чарці. Ну, за ваше здоровлє...

— Спасибі, отче добродію, я нічого не пю...

— Хиба-ж і вина ні? — запитав господар зачудований. — Ну, силувати вас не буду, то певно напете ся чайку горячого, самовар кипить. Ми все з старою по обіді в зимі любимо чайку

горячого випити — а вино так собі про гостей — переіпрашаю на хвилику. — Він вийшов..

Копач став розглядати ся по хаті уважнійше. Все тут було старе і стояло вже на місці певно кільканадцять літ. Пізнати було, що тут газдували люди старі, бездітні, що любують ся в порядку, бо всюди було чистенько від гарно вибілених стін до підлоги помальованої бурою фарбою. Під столом простертий килим, а від порога до порога простелено сукно грубе домашньої роботи з вовни. Тепер вийшов господар із імосцею. Була се женщина старша вже віком і поважна, одягнена по домашньому, так як одягали ся усі старші імості. Господар представив Копача... Посідали. Імость стала випитувати Копача про ті сторони, звідки приїхав...

— Ваш батько де був сьвящеником? — питає господар.

— Мій батько не був сьвящеником, я селянський син... Батька вже мало що тямлю, давно вже помер, а мама живе при мені, як я ще до школи ходив...

В тій хвилі вийшла до кімнати мала, може 12-літна дівчина, і шепнула імостві щось до уха, обіймаючи її за шию.

— Се наша внука, — каже господар, — сирота, живе при нас, та тільки нашої розради на старі літа... Решта дітей по сьвіту розбились. Найстарший син у Тернополі при суді радником, другий капітаном артилерії в Полі, третій син уже три роки сьвящеником у Заліщиках, а одна доня була тай уже шість літ як померла небога, полишаючи нам отсю щebetуху... — Старий протяг руку по дівчину, яка приблизилась, обняла його за шию і стала пригладжувати сиве волосє. Імость поглянула на мужа і, встаючи сказала:

— Та прошу на чай, у зимі добре напити ся горячого чаю.

Всі повставали. Імость пішла передом до сусідної кімнати, за нею Копач, а на останку господар ведучи за руку дівчатко.

Друга кімната — їдальня — була менша від першої, тут було теплійше. Була се і спальня заразом. Тут стояли два ліжка, мале деревляне ліжечко, софа цератова з волосяною подушкою, і великий до розсування деревляний, білий стіл. На ньому простертий обрус у цвєти. Шипів тут тульський мосяжний самовар, а на версі парив ся чайник. Посідали всі коло стола, а імость узяла ся наливати чай.

Копач був дуже з того рад. Як виїхав із Самбора, не мав

чаю в роті і було йому за ним скучно.

— Знаєш, мамо, — каже пан отець — господин судія меш кає у Памька Кривого...

— А де-ж ви там помістите ся?

— Що-ж мені робити було? Ліпше мешкати так, я у Жида в заїзді.

— Знаєте що, господине, — каже панотець сьорбаючи горячий чай. — Я вам дам раду, лише прошу вас, не перечте ся, не протестуйте, бо так мусить бути. Я від вас старший, тай ваш парох, отже треба мене слухати...

— Прошу дуже, радо послухаю...

— Спровадьте ся таки нині до нас. Маю тут одну кімнату, тепер не опалювану, бо нема для кого, але вона добра. Там жили мої хлопці, коли приїздили на ферії, там учили ся, і вам буде добре. Може там ще де знайдете який §. на стіні написаний, бо мій син мав такий звичай...

— Отче добродію, дуже вам дякую, але я не посьмів би надуживати вашої гостинности...

— То не жадна гостинність, бо ви вже будете не гостем, а своїм домашнім чоловіком...

— Але-ж панство мої, я вам чоловік цілком чужий...

— Який там чужий! Ви Русин, то досить, а ми всі повинні вважати себе за одну родину...

— Ми се робимо, — каже їмость, — трохи і для власної ви годи. Нам самим скучно дуже. Ні з ким тут жити. Десь колись поїдемо до одного, другого сусіда, а в зимі то таки не хоче ся їхати, то буде нам розраднійше.

— Побалакаємо разом, прочитаємо де-що разом, — каже пан отець. Видно було, що се йому подобалось, — заграємо собі....

— Коли бо я не граю...

— Нічого? не бійте ся, господине, у нас висше не грає ся, як по новому....

— Ні я таки не граю... хиба в шахи...

— Добре, у мене є й шахи. Не дуже там я мудрий на тім інструменті, але пригадаю собі.... Ерго, господине, посилаю за вашими річами...

— Та позвольте мені піти самому... Але далєбі, мені якось нїяково.... Так налазити комусь із клопотами...

— Та які там клопоти, Господи твоя воля! От казала вам

уже моя супруга, що ми се з егоїзму...

— Та мушу попрощати ся з моїм господарем...

— Він прийде сюди. Я зараз пішлю. — Він устав і пішов до кухні.

— Як же вам подобало ся в тутешнім судї? — каже панотець вертаючись.

— Ет, якось там... іще не розглянув ся...

— Ну, а як вам подобав ся наш мандатор?

— Який мандатор?

— Не знаєте? Ваш начальник був мандатором. Та хвала Богу, що дали сюди вас, свого чоловіка, та трохи людям полекшає...

— Та хто там знає, який я буду, то ще моя перша самостій на посада.

— Но, но, господине, — каже панотець закурюючи люльку, — дай Боже так дальше. За тих два дни, що ви урядуєте, то люди не можуть вас нахвалити ся, наблагословити. Не мають слів похвали для вас. Мені вже всьо донесли. Тому то я до вас, господине, набрав такої симпатії. Без того, господине, то я би вас так не пізнавши до хати не запрошував, ні... а з вашого поведеня з народом, із простолюдином, я зараз пізнав, що ви щирий чоловік, народолубець... от що!

Копач трохи засоромив ся, коли почув такі похвали на себе, та любо йому було слухати, що ся похвала вийшла з уст народа, з яким іно що зіткнув ся в своїй судейській практиці...

— Прошу ще одну чарочку — каже їмость підсуваючи йому, — се добре, можна в зимі багато випити. Та чому-ж ви господине, не берете медяника? Прошу...

За той час пан-отець ходив по хаті пикаючи люльку...

— Господине, Бог мені свідок, що не за для обмови се говорю, лишце для того, аби вас, молодого чоловіка остерегти перед бідою... Вам і не снило ся, в яке гніздо ви попали. Бережіть ся мандатора, бо то дуже небезпечний чоловік... Багато він накоїв людям лиха, накривдив. По при ньому побогатіли Жиди, а покійний ваш попередник через нього пішов у могилу... Вправді був се чоловік недбалый, справи не пильнував, але не він тому винен. Тямлю добре, як він сюди прийшов, як рвав ся до праці, добрий був чоловічисько, та злий примір пана начальника, та щоденні запоюваня в урядї звели його ні на що. Він просто попав у деліріум із горівки... Пив страшенно, не тямив

себе, брав хабарі від Жидів. Потім пропали депозити судові... Не знаю, чи він їх забрав, але вони були під його рукою, і коли пропали, він станув над пропастю, або смерть, або кримінал. Він вибрав перше, прости Господи душі його. Та пляма на ній лишила ся, хоч і пішов з того світа на те хйба, щоб забезпечити жінку й діти...

— То він полишив жінку й діти?..

— А полишив, але за для неї не варто було душі губити, бо то людина лиха. Хйба дітий шкода, та під оком такої мами вони мусять зійти нї нащо...

— А хйба-ж вона! що?

— Послїдня. Кажу вам одним словом — щось там і мандатор завинив... Не соромили ся сонця божого. То були скандали на цілу околицю. Може се також спричинило його пняиченє.. Та про се мерзко мені говорити і воно нї до чого.. Я вам обовязаний сказати лише стїльки, що потрібне на вашу осторогу.. От так робить ся, коли чоловік забуде Бога та його сьвятї заповідї...

Копач поглянув на годинник, йому час було до суду..

— Хйба-ж ви по обїдї ходите до суду? Не знаю, чи там навїть у печи затопили. Тут не було того звичаю... Мандатор по перепюю спить, пса нема...

— Та в мене нема термінів, бо ранє їх відбув, але роботи страх. Рестанції по попереднику страшенні. Мушу всьо вичистити. Надйбав я там справи покінченї перед чотирма роками без присудів.

— Ну, ну, знайдете ще давнїйші. Тут люди процесували ся по десять лїт за дурницю, волочили ся до суду і оплачували покутних писарів.

— За мене, дасть Бог, того не буде.... Писарів викурую з десяту межу, хлопам не дам процесувати ся, зроблю лад...

— Хйба-ж се можна? Як ви тїй гадюцї голову зїтрете? Тут адвокатів нема близше як у Бучачи, не кожного на се стати.

— Не треба. Письма і позви робити-му протоколярно, покутнів карати-му остро, народови оголошу, що ві всїх справах процесових звертав ся до мене...

Пан отець взяв ся за голову:

— Де-ж ви тому дасьте раду? Хйба би вас тут було десять

— Нї, я сам один дам тому раду. Бо треба вам знати, па отче, що силу процесів роблять самї покутні писарі. Вони про

цесують за таке, що ніколи не можуть виграти. Я пеняцтва по пирати не буду. Приймати-му лише справи чисті такі що до виграня, а тоді процеси зменшать ся о дві третини...

Копач попрощав ся і пішов до бюра.

XXIV.

Пан-отець Іляріон залагодив мужика і велів перенести Копачеві річи до себе. Імость випрятала покій, казала огріти постелити сьвіжу постіль і позносити все, що лише вважала конечно потрібним. Копач засидів ся в бюрі до 8 години. Міг су-покійно працювати, бо було всюди тихо.

Вийшов із бюра на судове подвірє. Тут почув в арештах страшний галас, крик, проклятя, плач і наріканя. Народ стукотів до дверей і кричав крізь вікно. Копач не стерпів і пішов ту ди. Зайшов до возного, та не застав його дома. Його жінка, здоровенна баба, колисала дитину не роблячи собі ні раз нічого з того крику, немов се мухи брєніли...

— Де ваш муж?

— Пішов до міста, прошу пане сендзя...

— Чого в казнях такий крик?

— Та там усе так, от голота, хто зважав би там на них.....

— Так не може бути, треба подивити ся, може хто захорів.

— Акурат! Нічого їм не стане ся...

— Беріть ключі, ліхтарню і ходіть зі мною... Або ні, закличте пана начальника, бо то до нього належить...

Баба потрясла головою:

— Я не пішла би до пана начальника за жадні гроші. Він не любить, коли його; зі сну будити.

— То обійде ся. Ходіть зі мною.

Баба взяла ліхтарню, вязанку ключів і стала відчиняти двері першої казні. Тут був пекольний крик. Коли замок заскрипів, у казни притихло. Баба вийшла з ліхтарнею і крикнула:

— Ану, тихо там, пан сендзя!

На те слово стало тихо як маком посіяв, хиба зуби дзвонили у прозяблих арештантів. Вони стовпили ся в найдавший куток, немов на них мали посипати ся кії. Та коли побачили Копача, кинули ся прожогом до нього, поклякали на землю і поскладали руки до него як до молитви:

— Паноньку наш любий, батеньку рідний, змилуй ся, не

дай загинути! Тут таке зимно, що душа вилазить..

Копач побачив тепер як докола горючої ліхтарні клубила ся густа пара. При помочи ліхтарні оглянув казню. Вона була подовгаста з одним віконцем. З одного боку під стіною стояли "причі", а на них вохкі сінники. Копач нарахував їх рядом один біля другого десять. Налапав рукою, були вохкі, вонючі, а солома гнила, мокра. Попри причі заледво можна було одному чоловікови протиснути ся. На тім переході з одного кінця від дверей стояла велика, цегляна піч. Вона була зимна як лід. З другого кінця під вікном стояла "парашка". Від неї мимо зимна страшенно воняло. Вікно було приткане солом'яною подушкою.

— Кілько вас тут сидить? — питає Копач.

— Двацять, прошу ласки пана...

— Де-ж тут двацять людей помістять ся? Як же ви спите?

— А так, один коло другого, так теплійше, а кому нема місця, то на землі....

Копач узяв у руки ліхтарню і пересунув ся побіч причі. Аби йому зробити місце, люди повилазили на сінники. В куті під вікном побачив Копач копицю лахманів, що дрожали і трясли ся.

— Що се?

— А то, прошу ласки, якогось старого чоловіка сьогодні привели, він щось хорий, звичайно, старе..

— Гей чоловіче, а як вас?

Купа лахмітя піднесла ся поволи і з під неї виглянула стареча, посиніла від зимна голова з розпатланим сивим волос'єм. Старий не мав ані одного зуба. Уста його посинілі страшенно дріжали...

— За що вас замкнули? — питає Копач.

Старий наставив вуха.

— Він глухий, прошу ласки пана сендзі... він сидить інквізитом...

— За що сидите? — питає Копач голоснійше.

— Не знаю, паню, не знаю, бігме не знаю, дали ферлїдунок, я прийшов, тай не питаючи нічого, не дали говорити, лише замкнули отсюди... Прийдець ся загинути...

— Та чого від вас хотять?

— Та кажуть, що я коні вкрав у дворі, а я лазити не можу, куди мені..

Копач був безрадий. Він не мав права в те діло мішати ся, справу розслідити і безвинного пустити на волю. На перший погляд він був переконаний, що сей немічний старець не міг фізично такого злочину поповнити, як крадіж коний.

Почав розпитувати инших:

— За що?
— За патик, прошу пана сендзі.
— Який патик?
— От узяв із панського ліса грабка на дишель до саний, бо ніде було купити...

— Кілько дістав?
— Місяць.
— А ти хлопче за що?
— Тету поганьбив...
— Кілько?
— Шість неділь...

Копач не питав дальше.

— Чому-ж ви люди не зголошували рекурсів?
— Ага! рекурсів! Я дістав був також за ганьбу місяць... Кажу: прошу ласки пана презеса, я не приймаю ся, прошу на рекурс, а паң презес каже: рекурс? добре, будете мати рекурс: шість неділь арешту — возний, бери... Навіть не знаю, чи суди забрали мої коні з саньми... Та коби хоч я що винен, а то бігме нічого. Сусід мені слово, а я йому, лише що він перше встиг внести скаргу.

Копач не питав більше. Йому в голові морочило ся від такого правосудя. Хотів чим скорше вийти з того пекла... Люди заступили йому дорогу, чіпали за поли.

— Татунцю, не дайте загинути, пустіть нас!..
— Пустити вас не маю права.
— То хоть най нам у печи затоплять, бо погинемо..
— Коли в печи палено? — питає ся жінки возьного.
— Тут не палить ся в печи ніколи...

А коли перемінювана солома до сінників?

— Тамтого року в осени..
— Прекрасно! Зараз затопити в обох печах так, щоб їм тепло було...

Коли вийшли на корідор і баба зачиняла двері, надійшов чоловік, що саме вернув до дому...

Жінка каже до него:

— Пан сендзь каже запалити в печи...

— Я не маю дров...

— Як то нема дров? — питає Копач. — Хиба-ж на опал арештів дров не берете? Запаліть тими, що призначені на бюра, я велю.

З другої казні доходив зойк і плач жіночий. Копач не мав уже сили зайти сюди і дивити ся на мартирольогію людей. Він лише гукнув крізь візитирку: — Успокійте ся, зараз затоплять.

— Памятайте, Войцэху, щоб мені було затоплено нині зараз, бо я не дарував би вам того...

Копач пішов до дому. В казні була лише гутірка, як в улію, крики устали.

— Ну, ну, — подумав Копач, — се зразок справжнього "мертвого дому." Чудесно і се діє ся в конституційній державі.. А я стою безрадий, і-хиба можу заплакати над недолею тих бідних. Той кат плюгавий! Які він кари дає! Та-ж при трибуналі таких кар не дають злочинцям... Що мені з тим робити? Терпіти, чи донести урядово висшій власті? Назвуть мене донощиком, ніхто мені руки не подасть! О! Я знаю ту столапову гидру. Коли наступити на одну, ціла потвора порушить ся і проковтне тебе...

З такими важкими думками зайшов на попівство. Тут дожидали його вже з вечерою.

— О! Господине, де так засиділи ся? Хиба-ж не у бюрі до тепер?

— Ні, не в бюрі, я давно вже вийшов, та задержав ся в арештах...

О. Іляріон не сказав на се ані слова.

Копач гадав, що його не порозуміли і вважав потрібним розповісти все. Йому самому конечно було треба виговорити ся перед кимось, бо те, що бачив, вертіло його мозок.

Старий ходив по хаті похитуючи головою:

— Я се не від нині знаю, цілий повіт знає. Тут іще не таке діялось.. Тут одного разу замкнули жінку з малою дитиною до казні, і вона до рана замерзла. А кілька тут людей повідмо рожувало руки, ноги! А кілька тут хорих повмирало в арештах!...

— І ніхто про се не знав?

— А на що хто мав знати?... То тайна урядова. Виволокли в ночи, поховали, тай кінці в воду...

— Я цікавий знати, де подівають ся ті павшалі, те дерево призначене на топливо в арештах?

— Не бійте ся, не зогнило воно, лише улягло своїй судьбі в печак мандатора та возного...

— Я казав возному сеї ночі затопити...

— О! він того певно не зробить.. То права рука презеса, нікого не боїть ся...

— Завтра переконаю ся.

— Ну, та що з того?

— Боже мій, Боже! тут одуріти можна! — каже Копач ха паючи себе за голову. — Що тут робити?

— Що робити, то ваша річ. Я лише могу вам порадити обережність, бо навіть не можете собі уявити, з яким чоловіком будете мати діло...

— Знаєте, пан-отче, коли-б я був знав про стан тутешніх арештів, я був би не зважив ся того Жида замикати, що то я його перед учора покарав... То була страшенна кара пересидіти дві доби в такій норі.

— Не журіть ся, господине! Він, т. э. Абрамко — так мені люди казали — або не сидів зовсім, або в найгіршім разі пересидів день у возного, а на ніч певно пішов під перину до дому.

— Отче, що кажете? Та-ж то надужитэ.

— Не знаю, чи надужитэ, але я живу не від нині і не одно таке знаю...

По таких розговорі не йшла Копачеви вечеря в смак, хо ча обоє припрошували. Він не міг заспокоїти ся від вражінь, яких сьгодні дізнав. Випив лише дві чарки чаю, попрощав ся і пішов до своєї кімнати. Тут було дуже любо. Копач аж усміх нув ся. Він нагадав свою кімнатку в Самборі.

Зараз роздяг ся і ляг спати. Та довго не міг заснути. Йому заєдно стояла перед очима казня з вонючою парашкою, з студеною печею, а в куті з під лахмітя витягав сиволосий дідусь худі руки і шептав до нього посинілими устами: "Ратуйте татунцю, християнську душу!"

Другої днини Копач ідучи до бюра зайшов до арештів.

— Ви топили в печакх? — запитав возного.

— Так як пан сендзя казали.

Копач поглянув у грубу з сінний. Вона була чиста, ані слі ду попелу або вугля...

— Відчиніть казню....

— Не відчиню, бо не маю розказу від пана презеса...

Копач подивився на нього. Возний стояв, випрямившись по військовому, і дивився зухвало Копачеві в очі...

— Гей, люди, — крикнув крізь візитирку до казні — а то плено вам учора?

Возний прискочив і заслонив Копачеві перед носом візитирку.

— Перепрашаю покорні пана сендзя, але з арештантами не вільно нікому розмовляти...

Копач став як задеревілий. Він знав, що не в своє діло вмішався, бо до арештів йому зась. Почував, що допустився нетакту, перейшов границі своєї влади. Возний мав рацію і укорив його...

Люди в казні вспіли ще крикнути, що піч усю ніч буде зимна як лід. Говорили ще щось, та він такий був збентежений, що не дослухався. Сього явного переступлення не міг собі простити. Як же він має право судити інших, коли сам не придержується інструкції, ломить закон?...

Він вийшов із арештів до бюро... Хотів поговорити про все з начальником. Може він не знає того всього, і зарадити біді. І справді довідавшися, що пан презес уже в бюрі, пішов туди.

Начальник подивився на нього з під лоба, і не відповідаючи на його поздоровленя запитав, чим може йому служити?

Копач оповів, що було вчорашнього дня і скінчив на тім, що сьогодні пересвідчився наочно, що в печі не топлено..

Начальник уже знав усе від возного. Він буцім навіть в слухав, що Копач говорить, бо щось писав, а потім, коли Копач скінчив своє справозданя, він поклав перо на бік, розпелся на кріслі, липнув люто очима і сказав:

— Пане авскультанте! Хто вас уповажнив лазити по ночах по арештах? А коли-б був який арештант утік, чи я відповідати за се? Звідки ви приходите вести контролю, розпоряджатися дровами, розмовляти з арештантами крізь візитирку? Чи бажаєте собі зараз на вступі попасти під дисциплінарку? Прошу я готов вам служити. Ви не знаєте інструкції для арештів.

Копач був страшенно збентежений, не вмів ані слова повісти. Йому вдарила вся кров у голову.

— Прошу йти до своєї роботи, — каже презес. — Я над маюся, що з вами зробити...

Копач уклонив ся і вийшов. У передпокою стрітив возного, що, кланяючись йому низенько, усміхав ся до нього злючо. Щастє, що тої днини не мав термінів, бо не був би в силі їх полагодити. Він, Копач, котрого самбірський президент, чоловік старий та непорочний так цїнив, буде мати на першім кроці свого самостійного урядованя дисциплінарне слідство! Його становище видалось йому таким страшним, безвихідним, страшнішим смерти. Наслідком дисциплінарки буде коли не що гірше, то замкненє авансу. Копач мало не заплакав над своєю долею. Прийшов йому на гадку покійний його попередник, якого знав лише з оповіданя. Станув йому перед очима в тій страшній хвилі, коли брав отруту в руки, аби своєму нужденному життю зробити кінець...

Копач не міг нічого робити, зворушений ходив великими кроками по бюрі.

Так ось воно як! Усе те, що собі укладав і обіцявав зробити для народа, все показало ся піною... Нічого не зробить. Який такий стане йому в дорозі, вдарить у лоб довбнею і не дасть кроку поступити дальше... І що-ж із ним зробить ся? Або піде дорогою свого попередника, або зійде на дорогу пана преса і стане такою самою собакою, як він...

— Ну, ну, — сказав до себе Копач виходячи о дванацятій з бюра, — а що було би тепер, коли-б я був уже жонатий?!

О. Ляріон, побачивши Копача, зараз догадав ся, що йому щось немилого приключило ся. Гадав, що возний не послухав його, не затопив у арештах і для того так його погнівав...

— Що-ж, господине, не правду я казав, що в арештах не буде топлено?

— Правда, отче!

— Але знов нема собі так що дуже до серця того брати. Ви невинуваті, ви зробили, що могли. Хиба-ж вам самим у ночі було топити?

— Не в тім діло, отче, що не послухав, але ще ось що...

І він розповів усе подрібно аж до того, що начальник зробить йому дисциплінарку...

Старий став ходити по хаті в задумі.

— Ні, сього не бійте ся. Не знаю, чи ви переступили приписи, чи ні, хоча наш мандатор чорт, не чоловік, і рад би вам підставити ногу; та він сього не зробить, він тих арештантів та кож боїть ся. А коли прийшло би до слідства, до розправи, мо

Гди би повилазити на верх такі свинства, що вам дістало би ся мало що (коли була би з вашого боку яка провина), а він пішов би на грінес. А знаєте, що на злодію шапка горить. Мій син писав мені в Тернополи, що там мають на нього око, і най Богу дякує, що при афері з вашим попередником не зломили йому карку.... Так, так! не бійте ся нічого.

— Я, отче, провинив ся, мішаючи ся не в своє діло. Арешти до мене не належать і я не повинен був по інструкції пхати туди носа.

— Я ваших інструкцій не розумію, але беру все здоровим розумом... Коли-б в арештах горіло, то, вам не вільно би там піти? Ви чули в арештах крик, то вашим обовязком було піти туди і зробити порядок...

Тим аргументом Копач цілком заспокоїв ся і мав те переконанє, що не зробив нічого злого, і нічого йому боятися. По обіді пішов до бюро і міг уже спокійно працювати. Вечером, аби не сидіти в пустім суді, забрав роботу до дому.

Коли виходив із суду побачив знов коло арештів якийсь незвичайний рух. Він пішов таки ближше і побачив, як люди виносили щось із арештів. Від людей довідав ся, що то вмер сьо годня дід, якого вчера замкнули інквізитом. Копач здіймив шапку і перехрестив ся. Йому знов станула перед очима вчорашня сцена. Він пішов просто на попівство.

— Ну, отче, вчорашній протегований уже небіщик...

— Той старий чоловік?

— Той самий, тепер його понесли на цвинтар...

— Завтра відслужу поминальну службу за його душу, — каже о. Іляріон. — Бідачиско, може й не прочував, якою смертю зійде зі сьвіта.. Але знаєте, господине, тепер ви напевно сво бідні від усякої дісциплінарки. Тепер пан мандатор не важить ся тої квестії рушати, бо допорпав би ся біди... За ваше добре серце відплатив ся вам сей невідомий дідок своїм житєм...

— То всьо страшне, отче добродію, але як мені на те все дивити ся, не реагувати? Таж то спелюнка, не суд...

— Гм... Та чи ви не маєте когось знайомого з ваших сфер, старшого, кого би порадити ся, як се уладити?... Я знаю, ви боїтесь, щоб не назвали вас денунціантом, ото-ж хйба хтось старший з вашого фаху зможе вам дати раду...

Копач ходив по хаті, роздумуючи.

— Правда, маю! Напишу до мого старого президента в Сам

борі, він мені найліпше порадить, а я й так обов'язаний до нього написати, бо то був мій добродій.

По вечери Копач, не гаючи ся, пішов до своєї кімнати, роздумуючи, як би уложити лист.

Знов поставив собі питанє: писати чи ні, чи може просто написати в дорозі урядовій до президії в Тернополі і донести про все, що тут творить ся? Та на саму згадку про те, Копач затряс ся. Його взяла відраза на сам спогад такого поступка. Яке він має право слідити поступки свого настоятеля? Таж се судія, начальник, чоловік так високопоставлений в його очах серед суспільности, з таким гарним, сьвітлим завданєм, що Копачеві видало ся сьвятотатством атакувати таке становище. Се ж його ідеал, до якого він усіми силами простував. Коли-б він на се зважив ся, чи-ж міг би потім лишити ся в суді? Се видало ся йому опльованєм того гнізда, в яким сидів. Покинути його він не мав би відваги. Саме з того місця можна найбільше зробити для народа. Отже річ сама в собі з мериторичних причин видалась йому неможливою. А як прийняли би його на горі? Він молодий авскультант на становищі адюнкта судового, доносить зараз у перших днях своєї служби на начальника. Хоч усе те, що він доніс, було би правдою і грубим нарушенєм обов'язків, йому сього не простили би. Таж недавно в тім суді була незвичайна катастрофа при самоубійстві його попередника. Се неможливе, щоб власти не досліджували властивої причини, а що стало ся? Всьо спокійно скінчило ся. Небіщика похоронили і зложили усю біду на нього самого.

І Копач мусів прийти до заключеня, що те, що він наміряв зробити, не за для себе, лише для добра суспільности, для удержаня поваги суду, була іграшка з огнем, небезпечна для нього самого. Роздумуючи над тим, він усміхав ся болісно сам до себе. І його взяв жах перед тою великою машиною, в якій він був одним колісцем. Та хоч душа бунтувала ся на таку безправність, на те торгованє найгарнійшими ідеалами, то-таки рішив ся не робити з того ніякого ужитку. Мене не на те поставили, аби інших контролювати, лише робити своє. Нехай Журавський прийде на чужі руки. Він трафить на таке, що злочини його самі собою виявлять ся. Се-ж неможливо, щоб вони не були покарані ще на сім сьвіті. Над параграфовою Немезидою є ще одна висша, краща, всевидюча, яка не дасть нічим себе обманити.

Копач стояв перед тими фактами, що становили злочин, як перед катастрофою, якої він своїми силами не може відвернути. Він узяв ся до своєї бюрової праці, яку приніс собі з суду, та над якою пересидів до півночі.

XXV.

В найблизшу неділю пішов Копач до церкви. Вишнівчани не тямали, коли бачили в своїй церкві сурдутового чоловіка. Все, що тут жило сурдутове, ходило до костела, бодай для того, аби не виріжнати ся від иньших і не вщербити доброго тону. Тепер побачили між собою не аби-якого чоловіка, але правдивого "сендзі". Народ шепотів між собою розтупаючи ся перед незвичайним гостем. Копач перехрестив ся тричи, від мовив молитви і почав витати ся з людьми, шепчучи: "Слава Ісусу Христу". Люди відповідали йому, а один не втерпів, щоб його не взяти за руку. Хотів її поцілувати з радощів... Люди бачили до тепер між судовиками вишнівецькими непривітних, крикливих панів, що й заговорити не хотіли по хлопськи, а на церкву і не поглянули... А тут ось що: се либонь справді наш... Копач протиснув ся до крилоса. Дяки розступили ся. Копач не був співаком, але розумів церковний напів о стільки, що міг підтягати за иньшими. Сього навчив ся від дяка, який його вчив. Йому прийшла охота прочитати апостола, аби показати народови, що він їхній душею і тілом, та нагадав собі, що його голос неможливий. І в мить прийшло йому на гадку, коли то він їдучи у перве до Страшевич своїм співом наполошив коний. Нагадав собі ту веселу, щасливу хвилю і йому жаль стало покійних Поницьких...

По службі божій стали люди розговорювати про нового пана сендзю. Всі були цікаві знати, як він зветь ся.. З того пішли ріжні здогади, аж їм став у пригоді молодший возний судовий, що те-ж прийшов до церкви. Люди почувши назвиско Копача, вже не мали причини сумнівати ся, що він не лише Русин по вірі, але також і хлопська дитина. Де-ж би так пан називав ся з проста....

О. Іляріон був дуже рад із свого гостя. При обіді був веселий і говіркий, та празника ради казав принести з пивниці до брого меду....

— Не повірите, господине, як я тішу ся, що наше село має

в вашій достойній особі не лише доброго судію, але і я дістав вірцевого парохіянина.

— Та в тім отче, нема такої великої заслуги, що сьогодні до церкви прийшов. Се обовязок не лише моральний, але і народний. Коли-б інтелігенція руська ходила пильно до церкви, вона приєднала би тим дуже для себе народ. Я не кажу, щоб церков була одиноким місцем, де народ міг би стикати ся з інтелігенцією, але раз що від того повинні ми зачинати, а далі через таке поступованє ми приєднаємо і зєднаємо собі його довірє, без якого нічого довершити не можемо. Нехай наш темний мужик побачить, що його віра не понижена, не виключно хлопська, але що її визнають і люди в сурдутах на важних становищах, тоді повірить, що його національність не така мало-важна, що його національна родина більша і богатша, ніж йому доси здавало ся. А що до морального обовязку, то мені дуже гарно з тим жити, в що я повірив, як іще був дитиною. Я-б без тої віри був дуже нещасливий. Коли-б не та віра, коли-б ми туго були привязані до тої землі, не маючи нічого висшого над собою, я вже був би робив кінець злодійствам Журавського. Я вже судією мав час переняти ся тою засадою, що всякий злочин мусить бути покараний. Не вижидаючи довго, я поробив би зараз кроки, аби тому соромови судового стану зробити кінець. Я спішив би ся, аби він не вмер безкарно... А коли-б я не міг сього зробити в дорозі лєгальній, законній, я не завагав би ся розчерепити йому голову за муки, які він людям завдає, за мученицьку смерть того немічного старця, що замерз у арешті. Але, я, отче, вірю в висшого судію над нами, він того не дарує, його уваги ніщо не втече. Він покарає так, як жаден §. нашого права. І покарає його навіть там, де наш закон не має сили. Бо людська кривда, сльози невинних, немічних людей нікому без карно не перейдуть — я в се вірю — отче!

Копач говорив ті слова з великим жаром і переконанєм.

О. Іляріон устав із свого місця, підійшов до Копача і обійняв його кріпко. Старому ясніло лице, на яке капнули дві сльози з очий.

— Коли таких синів буде мати наша Русь, то не загине. Я старий, навчений довголітним досвідом не мав віри до молодих людей Русинів. Вони запрятали собі голову новими мріями, утопіями про якусь Україну, забули церков, стались індеферентними. Драгоманівщина показала їм иньшу дорогу, ма-

нівці, а Куліш навчив їх нехтувати нашим історичним письмом, прадідною азбукою, виробленим церковно-славянським письмом. Заведено ненависну фонетику-какографію — та бачу, що ви не з тих, мій любий господине.

— Саме, що з тих, отче, — каже Копач усміхаючи ся — саме з тих ненависних вам Українців, тай ще з таких, що пишуть фонетикою. Та се одно другому не мішає. Гадаєте, отче, що ті, що придержують ся "історических начал", справді такі побожні? Я бачив між ними таких, що правда ходили до церкви, співали в крилосі — а вірили хиба в рубля і в свій живіт, та нишком висьмівали все, що мені, українофілови, і вам, отче, сьвяте, велике. Я гадаю, що ті фарисеї гірші від тих, що явно говорять, що віра їм байдужа, що не вірять у догми нашої церкви, бо вони фарисеї.

О. Іляріон дивив ся на Копача, немов не вірив його словам, немов уважав його бесіду за жарти.

Копач говорив далі:

— Чи ви, отче, думаєте, що свв. Кирило і Методій писали етимольогією?

— Дивне питанє, яке розуміє ся само собою....

— Помиляєтесь, отче. Ті славянські апостоли були люди мудрі. Вони вводячи письмо, хотіли Слав'янам зробити його приступним і зрозумілим, отже брали з грецької азбуки знаки найпотребніші. Тямлю, коли я ходив до школи, то з одним моїм товаришем ми видумали собі окремі знаки, щоб переписувати ся, розуміє ся, по руськи, та так, щоб ніхто сього не розумів крім нас. І нам ані на гадку не прийшло видумати який знак на йор, йори, ять. Нам тих знаків не було треба. Се було, думаю, цілком раціонально. Могли-ж ті розумні славянські апостоли не поступати так само? Вживали йорів і те все, бо воно таки було їм потрібне на що, то ми сього гаразд не знаємо. Та коли-б у них те йор так само не виговорювало ся, як у нас, булиб його не виписали ані разу.

Така проста аргументація цілком збила з пантелику о. Іляріона; він махнув рукою і звів бесіду на що иньше.

— Що ви нині, господине, думаєте робити по полудни? Я сььогодні занятий в нашій читальні...

— В читальні? Хиба-ж тут є читальня?

— А е, якось латаємо біду. От шкода, що вам ніяково туди прийти між нас.

— Чому-ж? Статут хіба тому не противить ся? Впрочім введіть мене як гостя...

— Але-ж я не се думаю, і навпаки ходіть хоч усе, але чи се в ваших обставинах вільно вам робити, не наражуючи ся на шикани від ваших властей?... Се шкодить мабуть в авансі...

— Я про се нічого не знаю, і сього зовсім не бою ся. Мене мусять авансувати відповідно до мозі роботи в суді.

— А я саме чував від руської інтелігенції, що не вільно їм ні до чого мішати ся. Се ви взмок із загальної поведенції.

— Бо я, отче, українофіл-народовець. Мені не вільно за-для таких нісенітних причин відсувати ся від народного діла. Побачите, отче, що я не лише з цікавості ходити буду до читальні, але хочу там враз із вами, коли позволите, працювати над осьвітою меншого брата. Ті, що вимовляють ся від такої роботи оглядами авансовими, роблять се для власної вигоди. Їм не лицює, але просто не хочеть ся. А правда! Э й такі мало-духи, що справді боять ся чорта за параваном.

— Дай Боже таких більше!

— Українців?

— Хоч би й Українців. Та побачите, що перший Журавський виткне вам се...

— Його я найменше бою ся. Хай буде рад, що його не чіпаю...

— Хіба-ж ви написали?

— Ні, роздумав, мене вважали би денунціантом, і нічого би мені більше в суді попасати...

Пішли оба до читальні. Вона містила ся в дяківці. Отець Іляріон сам давав сюди книжочки общества Качковського і вида ване тоді "Слово". Людей зібрав ся гурток самих старших газ дів. Копач привитали всі радо. Він переконав ся одначе, що крім двох-трьох селян були се люди неписьменні. О. Іляріон відчитав голосно молитву і сів за столом. Копач присів на лав ці коло печі. О. Іляріон виймив із кишені книжочку, пригадав коротко зміст того, що прочитали минувшої неділі, і став читати далі. Люди стали просити пояснення, хто чого не розумів. Так читав з години. Потім читав далі дяк, поки не прийшов час до вечірні. Знов молитва і пішли всі до церкви. Копач держав ся о. Іляріона.

— Хіба-ж тут молодші до читальні не приходять?

— Нема місця для всіх. Я насамперед беру тих анальфабе-

тів. По вечірні приходять молоді. Та ті вже письменні і тих я вчу церковного співу.

— Чи отець так що неділі?

— Хиба-б занедужав. Такий лише спосіб можливий, щоб читальня не розлізла ся. О, господине, наша попівська задача дуже велика, так що сил не стає виповнити всі наші обовязки. Що робить ся в церкві, се, сказав би я, заслуга найменша, бо свьященик хиба на те є, щоб у церкві службу правив. Але поза церквою! Я мушу бути і вчителем і дорадником і навіть лікарем.

— Чи справді отець і лікарюють?

— Так, лічу гемеопатією, як умію. Наш чоловік не має довіря до лікарів тим менше, що їм треба платити. Отже конечно треба йому безплатної помочи. Можу похвалити ся, що у мене смертельність менша, як де інде.

По вечірні зачав о. Іляріон катехизацію... Забрало се багато часу. Копач видержав до кінця, хоч у церкві була глота і горячо. Копач не міг відвести очий від того, що тут бачив. Старий, сивоголовий свьященик в епітрахилі ходив поміж дїтвору, що його обступила як пчоли, і вчив, випитував, поправляв і повторяв... Діти відповідали сміло. Старі остали в церкві теж. Баби посідали на східцях перед іконостасом і дримали. Старші газди попідпирали стіни. Катехизація була не для них, та про те вони з привички не йшли до дому, ждали на дїтий.

— То якийсь ідеальний свьященик, — подумав собі Копач...

О. Іляріон закликав ще парубків на спів до читальні.

Коли вийшли з церкви, Копач каже:

— Ви, отче, маєте не аби яку працю!

— За те я весь тиждень сього не роблю, бо нема для кого.. Але ходім на каву перше, заки хлопці посходять ся.. Тай ви витерпіли до кінця, ну, ладно... слава Богу, що дав мені так при мірного парафіянина...

— А я кажу: слава Богу, що мені дав такого примірного пароха.. Дай вам Боже здоровля!.....

— Не величайте мене за се, коли я лише сповняю свій обовязок...

— Інші не почувають ся до такого обовязку.

— А чи всі такі судії Русини, як ви? Та не говорім собі вза імних компліментів! Дай Боже мені того діждати ся, щоб не

гало в моїй парафії анальфabetів... Лише в той спосіб зможе о стати народом...

— Знаєте, отче, що ви чистої крові народовець, у вас нема оскофільського фарисейства...

— Свят Господи, господине, хіба-ж я Москаль? Я Русин іє з 48 року, люблю свій народ руський по Бозі найліпше, рад и йому добра з цілого серця... Та не жадайте від мене, того, до над мої сили... Я фонетика не можу стерпіти... Се вже не а мої очи.....

— Але-ж отче! Фонетика се така підрядна річ, що нічим олови собі морочити. Пишім, як кому ліпше, лише пишім жи-ою бесідою, аби нас народ розумів, аби ми витворили собі вою питому літературу, аби ми стали самостійним народом...

— Я зовсім з вами годжу ся, лише не хотів би, аби ми фонетикою відчужували ся від церкви...

— Чи отець допускають до своєї читальні книжочки "Просвіти"?

— Я член "Просвіти", читаю все, що по руськи, і тішу ся ождою руською книжкою, коли вона лише написана правильною правописею....

Копач лише усміхнув ся на сі погляди старого чолові-а, бо не мав що сказати на них.

По каві о. Іляріон пішов сам до читальні. Для Копача, оли не співак, не було інтересу там сидіти. За те обіцяв він ладити на другу неділю який популярний виклад для читаль-ї.

XXVI.

В понеділок були знов розправи карні. Копач не мав то-о дня термінів, то-ж полагодивши біжучі справи, станув при ікні і дивив ся, як возний відводив засуджених Журавським юдий партіями до арешту. Копач завважав, що замикали лю-ий старих, німечних або недолітків. Йому се зацікавило, та ні-кого було розпитати.

Коли виходив з брами суду, подибав купку здоровен-их газдів і зачув таку розмову:

— Щом го напросив, нелюда, аби тепер відсидіти, тай ні-ай ні.

— А кілька вам вліпив? — питає другий.

— Два місяці, ціле літо змарноване.

Копач пішов далі. Знов загадка. Він знав із досвіду, що люди відпрошують ся від кари, аби її як мога дальше відсунути, а тут навпаки, просять ся до кари. Йому се пояснив при обіді о. Іляріон. Від нього довідав ся Копач, що начальник суду держить у посесії два поблизькі фільварки, та цілу господарку обходить арештантами. Тому дає страшенно великі кари, старими і недолугами набиває арешти в зимі, здорових і сильних лишає на літні роботи. За них платить він урядову таксу, але має робітника дешевого як ніхто иньший. Буває так, що по при заплачених виходять у нього на роботу таки дарові і одні з другими мішають ся в такий гурток, що й чорт не зведе рахунку. Копач не вірив тому оповіданю. На його думку такого не могло бути на світі. О. Іляріон не сказав нічого більше, не брав ся доказувати.

— Недалеко до весни, самі побачите...

Та по тім, що Копач доси бачив, можна було всього надіяти ся. Копач хитав ся... Все те, що доси пізнав, вистало би, щоб такого начальника суду прогнати до всіх чортів.

Копач обурював ся таке і в його голові проявила ся вперше гадка, аби тому всьому положити кінець і про все донести висшій власти. Про се роздумував він ходячи довгими вечерами по своїй самітній кімнаті на попівстві. Розходило ся о те, в якій формі се зробити? Написати просто до президії, або порадити ся ще свого батьківського приятеля, президента в Самборі...

Станувши перед такою альтернативою що до самої форми, Копач задрожав перед тою гадкою. В його душі як муха забреніло слово одно: донощик! Донощик на свого законного наставника, на товариша по уряді. І се одно слово налякало його. Як тепер зробити? Почутя людяности і справедливости наказувало йому донести. Се-ж ганьба для цілого судівництва, се страшне, погане, вопіюче пятно. Ганьба належати до такої категорії людей! Кожда її частина, аби себе очистити, повинна змагати до того, аби таку паршиву вівцю зпоміж себе викинути. Впрочім жаден злочин не може бути такий поганий як сей, що його сповняє судовик, той, кого закони поставили карати злочини. Тяжкість і вага злочину залежить від суб'єктивности злочинця. Недоумний чоловік не повнить злочину свідомо, з принципом злого наміру. Від тої точки важкість злочину степенують ся, а найвисший ступінь, то у судовиків злочинців. Та

крім теорії виступає тут ще друга сторона, практична. На тім терпить цілий повіт, а особливо його брати мужики. Він зпоміж них вийшов. Через те, що він убрав сурдут і став осьвітченим, не сьміє порвати ся звязь, яка його лучить з мужицтвом. В кождім мужику він бачив свого брата, що до нього простягає руки в розпуці і благає помочи. Відтрутити їх від себе, значило би стати ренегатом. Його батько, той запрацьований, опалений від сонця, з мозолистими прокляв би його за се...

В душі Копача кипіло від нагромадженого чуття персердя. Сього треба було конечно позбути ся, інакше се чутє ро зірве його душу....

Та ба! Коли-ж він запряг себе в ярмо форми, піддав ся якомусь кодексови моральности, яку видумав собі сьвіт тої сфери, в яку попав.... Що сьвіт на се скаже? Розуміє ся, сей сьвіт судовий від найнижшого до найвисшого ступня. Вони установили собі свій порядок суспільний, свою окрему, так сказати, бюрократичну мораль. Ся мораль страшно осудила-б його. Всі кинули би на нього каменем. До того гурту прилучив би ся певно покровитель, хоча то взір судовика. Бо в тім сьвіті така панує засада, що лише інтересований має право жалувати ся. А коли той інтересований, безпосередно кривджений, не вміє постояти за собою, не знає собі ради дати, то чорт його'бери, а другому до того зась!

Тут Копач не мав ніякого інтересу, не був безпосередно покривджений тим, що начальник суду нюхав ся з Жидами-пявками, що не давав дров до опалюваня арештів, що мужики там замерзали, що бідні люди за дрібницю тратили літо на даремщині і т. д. Від сього було йому зась, інакше він стане денунціантом, а се таке погане слово, таке несхоже з його становищем судовика, що Копач задрожав на саму згадку про нього.

І тепер мусів Копач признати, як низше стоїмо ми від иньших цивілізованих народів тим фальшивим розумінєм чести, тою бріхливою моралю, яка зупиняє нас виполоти з поміж себе закорінений бурян. Треба би конче зробити в тім напрямі перелом, та Копач не почував у собі сили, аби зважити ся на такий крок. За те би його всі оплювали, взяли під ноги так, що ніколи не міг би голови піднести. Та впрочім чи таким одним спорадичним випадком можна проломити віками закорінений погляд на честь?

Розважаючи все те, Копач мусів дати всьому спокій. Хай

іде на иньші руки! Я робити-му своє діло, а зло само мусить себе покарати. Впрочім чи мені по силі все те доказати? Я-ж не маю в руках нічого, хіба свої помічення, тай те, що від людий чув, а сього за мало, щоб доказати. Не роблю нічого.

Копач не робив нічого, не розваживши гаразд. Та вже як раз що розважив і рішив, то не відступив від сього ні за що... Тому від сеї хвилі всякі злочини пана Журавського перестали його мучити. Він на них цілком збайдужів. Своє діло робив як доси. Помагав людям як міг на своїм становищі, а по за те не турбував ся навіть, чи його начальник істнує на сьвітї.

О. Іляріон пригадав йому, що випадало би поробити тутешній інтелігенції візити. Копач витріщив на нього очі і спитав, яка тут інтелігенція в Вишнівчику?

О. Іляріон вичислив аптикаря, почмайстра, двох канцелістів судових, розуміє ся, начальника суду і генерального повновласника княгині Чарториської, властительки Вишнівчика.

Копач засьміяв ся в голос.

— Чому, отче, ви поминули того грубого Жида, якого я на вступі своєї кар'єри засудив на арешт? Він видає ся мені найінтелігентнішим з поміж них усіх. До тамтих інтелігентів я не піду. Вони такі інтелігенти, як я астроном. Хіба тим, що ходять у крохмалених сорочках. Я, отче, жив у більшім місті а до візит ні раз не рвав ся, а що-ж тут? Мені ваше товариство цілком вистарчить. Бо скажіть мені, на що мені се здало ся?

— Хіба-ж люди лише те роблять, що їм на щось придати ся може? Звісно, що чоловік — товариський зьвір, як сказав хтось там. Ми всі невільники різних товариських привичок і поведінок, віками, і їм мусимо підлягати, коли не мають нас люди прозивати диваками...

— Я ніколи не буду нічиїм невільником, а особливо там, де не конче треба. Ті всі старі звичаї, то щось дуже немудре, сьмішне. Прошу собі се уявити! Старий звичай наказує мені робити візити людям, яких доля змусила враз зі мною жити в одній місцевості. Ті люди, скажім, дурненькі собі, або злі, або нетеси. Ну, я приходжу до них і страшенно нуджу ся. Бо ані мови ані розмови з ними нема. З ними балакати би про иньших, говорити пльотки, бо на иньшу тему вони не здобудуть ся. З ними грати в карти, обдирати їх, або дати себе обдирти пити, їсти аж до несхочу — а я того всього не вмю і не хочу. Отже з таких візит і знайомств був би сей хіба хосен, що н

вулиці треба їм кланяти ся, або відклонювати ся, а на се шкода капелюха. Всякі поговірки, обмови, посьмішкування з мене не гріють ні морозять, і мені байдуже, чи я кому подобаю ся. Я хочу лише жити в згоді зі своєю совістю, а решта мене не обходить. Та знов прошу не думати, що я вже такий дикун, що людей оминаю. Ні. Коли чоловік товариський зьвір, то повинен так як зьвір шукати собі дібраного товариства, отже товариства таких людей, які мені відповідають осьвітою, вдачею і т. д. Я казав, що ваше товариство мені цілком вистарчає, а найду ще когось такого, що подай Господи, то моє товариство побільшить ся... Та лишім це, отче, а поговорім про щось путнійше. Я лишив у Самборі свою матусю, бо вилетів з відтам як з праці. Час би її суди спровадити, бо їй без мене і мені без неї ніяково жити. До вас у мене просьба, отче, допоможіть мені ви-
найти яку догідну хату...

— Хата найде ся, але хиба хлопська, бо тут село.

— Ще й ліпше. Я в палаті не виховав ся. Буду мешкати, як мешкав дитиною. Се буде для мене "мементо", з відки я вийшов і яке мене жде завданє на моїм становищі.

XXVII.

При помочи о. Іляріона найшов Копач хату через сїни з кухнею і сьвітлицею, та ще з алькирчиком. Копач купив через Жидків у Тернополі що найпотрібнійше і пристроїв хату як знав. Із своєї роботи був дуже задоволений і попросив панства Іляріонів, щоб оглянули і зробили свої уваги.

І справді їмость порадила дещо, що треба би зробити, а Копач чудував ся, що він сам того не покмітив.

Тепер треба було їхати по маму.

Він пішов до начальника за відпусткою. Коли вийшов до вязанці паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і вся звичайне товариство при сніданю: аптикаря, почмайстра, тай ще одного незнайомого добродія. Всі сиділи при бічним столику і пили. Порожні тарелі з недогризками м'ясної страви лежали на бюрку начальника на копиці паперів і актів. На одній вязанці паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і всякав у папери. Дальше лежали недоїдки хліба. Панове пили вино склянками, а поперевертані при дверех порожні фляшки вказували, що вже чимало випили. Всі були в рожевім гуморі.

Іх червоні, ситі лица сяли неописаним щастєм. Саме скінчив хтось оповідати щось веселого, бо всі реготали ся як навіжені.

Коли Копач увійшов, вони замовкли, а потім усі хором закричали: а-а-а!

— Прийшла коза до воза, — сказав Журавський встаючи зі склянкою в руці і наблизив ся до Копача. — Панове, нині велике сьвято. Мій колеґа і марнотравний син занудьгував за товариством і прийшов в кінці між нас, із цілого серця йому зичливих людей. Ось. вам чарка, товаришу! випємо за ваше здоровля!

Він наляв повну склянку вина і наставив Копачеві.

Копач подякував.

— Спасибі, пане начальнику, я не тому сюди прийшов...

— Все одно чому... але випити годить ся з добрими людьми.

— Я зовсім нічого не пю.

— Зробіть раз виємку, потім мені подякуєте за добру раду...

— Я вже тепер вам дякую, а по мойому то виїмки добрі лише в латинській граматиці.

— Яқ то може бути, аби нічого не пити, — каже аптикар. Се навіть противить ся засадам гігієни, пане дію. Випити в міру, то здорово....

— Яқ для кого. Я думаю, що пан аптикар більше має клієнтів між тими, що пили або пють, ніж між тверезими...

Начальник обидав ся поведенєм свого підвладного... Він його власноручно частує, а сей дає йому гарбуза? Се-ж нечувана обида. Але пан начальник показав, що зовсім чим иньшим обидив ся.

— Пане авскультанте, прошу моїх гостей не обиджати...

— Я ?

— Так, так, ви закинули панови аптикареви, що він для того припрошує людей до келішка, аби потім мати числемну клієнтелю... Випрашаю собі.

Начальник заморгав вусами і закотив очима так, що аж білки на верха повилазили. Потім відвернув ся від Копача...

— Пане начальнику, ви вкладаєте мені в уста слова, яких я не сказав. По перше я приходжу сюди в урядовій справі. Мені ані снило ся в тій порі застати тут урядованє при фляшках.. Я був би не прийшов перешкаджати в урядованю. Тепер про-

шу мені дати відпустку на тиждень, поїду по матір.

Начальник обернув ся знов до Копача і, загнувши руки по зад себе, випрямив свій сторчачий животик і задер голову в гору.

— Пане авскультанте, випрашаю собі всяких уваг, що до мого урядованя.. Пильнуй кожний свого урядованя, то раз. По друге, такі молоді урядники, як ви, хай вибачать за відпустку — я вам не дозволяю виїзджати.

— Пане начальнику, я-ж мушу привезти маму...

— Ваша мама мене нічого не обходить, я думаю, що вона з такого товариства, що може сама приїхати без товариства мущини...

Копач скипів за для такої обиди для своєї матери. Йому набігла кров до лица і він затиснув мимоволі кулаки. Але розвага запанувала. Він заспокоїв ся. Хиба-ж буде що з того, коли поставить ся до того скота? Скажуть, що авантюрик і бє ся з начальником, а ті люди певно не посьвідчать правди, коли їх питати-муть, як се було....

— Пане начальнику, прошу моєї матери не обиджати, бо я готов забути, що ви мій настоятель. Та ще коли-б нас так хто побачив при тих порожних фляшках, то сказав би, що я паний...

— Геть з відси! — крикнув запінений Журавський, ховаючись за своє бюро — не даю відпустки і баста...

Копач вийшов. Супротив такої брутальности він був безсильний. Він не мав сьвідків за собою, а противно, мав би сьвідків на себе, коли-б так був з горяча дмухнув Журавського в пику.

Того дня він був так зворушений і подразнений, що ніяка робота не брала ся його, коли вийшов до свого бюро. Надїючи ся, що виїде, він не визначав собі ніяких розправ. Він сїв за стіл і важко задумав ся. Зачав від того, чим він є, а чим хотів бути. Хотів стати судією. В Самборі мав гарну школу під людним, справедливим президентом, серед розумних людей. І він полюбив цілою душею своє судове знанє. Він уважав себе чистим жерцем у поважнім храмі Теміди. А тут поставила його судьба служити під п'яницею, звірським, несправедливим, підкупним чоловіком, який в імя цїсаря судить людей... Хиба на всьо плюнути. Йому прийшло на гадку, чи не ліпше булоби вступити до адвокатури, або до нотаріяту... І усміхнув ся до

тої свободи, яка йому так приманливо показувала ся з-за того чаду, що окружав його...

Став розважати над тим. Він рішив ся жити не лише для світа, але і для людства. Судьба поставила його на такім важнім місці, де можна людству дуже багато доброго зробити. Хиба-ж йому втікати з того місця і полишити його для таких Журавських? Се було би не гарно, як негарна кожда втеча. Він набрав певности, що такі Журавські минуть ся, як усяке зло, і настане правда одна. Поміркував, що зробив би велику приємність Журавському, коли-б уступив ся. Журавський мав би двояку з того приємність, раз, що його з суду вижер, а по друге, що позбув ся-б невігідного чоловіка, страшного свідка своїх злочинів.

Тепер друге питанє. Чи донести про все своєму висшому начальству, пожалувати ся за свою зневагу? Се-ж не була-б уже денунціяція, лише жалоба, а жалувати ся кождому покривдженому вільно. Та хто йому повірить, коли не має свідків за собою? В чесноту п'яцьких товаришів Журавського він не вірив. Впрочім при доходженнях вийшли би на верх ті п'ятики, які відбували ся в бюрі начальника, а се вже був би донос, а Копач не хотів того. Передумавши так усе гаразд, він знов рішив ся не робити нічого.

— Я-ж можу урядувати тут не стикаючи ся зовсім з тим падлюкою. І нині було-б до такого не прийшло, як би я не був пішов туди за відпусткою. Такого більше не буде, а без відпустки остаточно можу обійти ся, і обійду ся.

Він зараз написав до Самбора лист до свого доброго товариша, щоб його маму як би свою рідну виправив до Тернополя, де буде на неї ждати з Вишнівчика фіра. Та просив його лише, аби йому доніс, якого дня вислати фіру. Тим листом він цілком заспокоїв себе. Його товариш був те-ж селянською дитиною і не посоромить ся його мами.

Він вийшов із бюро в означеній годині. Був веселий, задоволений із себе і посвистував.

* * *

В бюрі начальника всі були збентежені сею подією. Між ними запанувала довга мовчанка. Журавський ходив по кімнаті великими кроками і страшенно сопів.

— Ви би, пане презесе, вважали більше на себе, — заговорив перший аптикар. — Така іритація може пошкодити ва-

тому чесному здоровлю... Ви надто кровний, ерго склонний до апоплэксїї, а такі сильні зворушеня як раз до того ведуть...

Журавський, як кождий лихий чоловік, бояв ся страшено смерти. На слова аптикаря, який за для свого уряду був по адці Журавського компетентний у таких справах. Журавський адрожав усім тілом і рад був заспокоїти ся. Ужив до того всеї вої волї й енергїї, аби запанувати над своїм зворушенєм. Він е переставав ще скорше бігати по кімнатї, поки не заспокоїв ебе цілком.

— Я то знаю добре, — сказав плачливим голосом та заверув очима як п'яниця, коли розжалобить ся — та чи-ж не було ого розсердити ся? Я вже казав, що моє урядованє скорить менї віку. Тут треба мати кінське здоровлє і зелїзнї нерви... Подумайте, такий молодик робить менї докір, що я по раці, тяжкій праці хочу покріпити ся та розважити себе трої з моїми приятелями... Як се чоловіка не може обурити до райности, до глубини серця!

— Але-ж бо заспокійте ся, — переконував почтар закурюючи нове цигаро. — Тямте на слова аптикаря... Молодик дістав а своє і річ скінчена.

— Та-бо я знов скажу, — обізвав ся третій незнайомий Коачеви панок, — ви за остро, презесе, скартали його, хоч не уло за що... Я на його місці не пустив би того плазом.

— 'Що-ж би ви зробили, ржондцо? — питає аптикар.

— Я би пожалував ся висше...

Журавський зблід...

— Може він і зробить се, бо завзятий Русиниско... А в таім разї числю на вас, мої приятелї... — Він стискав їм за черю руки:

— Як на чотири аси, коханий презесе, — каже аптикар. — Акож щось... Най іно посьміє, то пошіє себе в дурні і вилєить на ніс.

— Коли-ж то може впасти на мене так несподівано, як з нтим безумом, що отруїв ся — каже Журавський..

— Не бійте ся ніякої несподіванки. Від чого-ж я почтар? 'сякі письма переходять через мої руки. Як би щось було тез. о Тернополя до презідїї, або що, зараз дам знати презесови, тоб себе беріг...

— І дастьте менї се письмо? — підхопив урадуваний Журавський беручи в обїйми почтара. — Бачу, що ще не виве-

лись на світі справдішні приятелі...

— О, вибачайте, презесе, се було-б надужитэ, якого я не зробив і не зроблю. Сказати, то скажу, коли і до кого, а за решту подбайте самі. У мене так не йде...

Журавський пустив протестанта приятеля з обіймів і поглянув на нього своїми овечими очима, наче-б почтар його страшенно скривдив. Почтар моргнув на нього значуче, чого інші не бачили.

— Так, так, — обізвав ся третій панок (то був завідатель дібр кн. Чарториської) — наш приятель почтар, то чоловік твердої засади, строгий у своїм урядованю. На мене йшли доноси до княгині, то навіть мені словечка не сказав, аж злетів на мене ревідент, як каня на безвинне курятко... Тай так і ліпше, бо все найшов у порядку...

Аптикар обернув ся до вікна і став тихо сьміяти ся з порядку завідателя...

— О! саме тепер пішов до дому...

— Хто, хто? — закликали всі і метнули ся до вікна.

— А хто-ж би, як не пан с е н д з я.

Всі дивились мовчки за Копачем, що йшов весело до дому.

— То не добре віщує, — каже Журавський — я не нинішний і знаю добре людей. Найгірші ті, що в злости веселі. Такі то і вбити потрафлять — го! го! го! Він певно уложив собі цілий плян кампанії і тому такий веселий. На певно буде слідство...

— Але-ж заспокійте ся, — каже аптикар. — Не було свідків тай годі. Ми нічого не чули і не бачили.

Але Журавський не заспокоїв ся. Він сього не бояв ся, що скоїлось із Копачем, але йому давніші його гріхи не давали супокою. Нагадав собі давніші свої численні дисциплінарки і тямив добре, що йому сказав президент окружного суду, що ще одна неправильність, і вилетить на вулицю. В Тернополі його добре знають, а коли-б до чого прийшло, то певно скорше ймуть віри Копачеві, як йому. Він же читав кваліфікацію Копача і тямив добре, що таких людей начальство поважає. Те, що скоїло ся сьогодні, могло бути лише ниточкою, що заведе до клубка; се міг бути початок катастрофи.. Все те нагадав Журавський і страх налякав ся. В його на пів п'яній уяві Копач виріс на велетня, що може його одним пальцем роздавити як муху.. Був на себе лихий, що не міг над собою запанувати. Тре-

ба було за всяку ціну направити зло...

Гостям навкучила ся мовчанка і стали забирати ся. Журавський сим разом не задержував їх і не захоочував випити "стржемэнного". Почтар виходив на останку, коли иньші панове вже були за дверми...

— Який ти, презесе, необережний в говореню!

— Ну, пропало, я розсердив ся...

— Але-ж не те. Будеш мати лист. коли який буде в моїх руках, але на що при них про се говорити? Хиба-ж ви так безусловно; вірите в їх приязнь?

Журавський стиснув вдячно його руку і поцілував у лице.. Він заспокоїв ся тим, що йому обіцяв почтар. Уважав себе цілком безпечним, маючи в своїх руках почту.. Розуміє ся, що такого письма більше би з рук не випустив, а Копач недогадуючи ся нічого гадав би, що його жалобу кинули в кіш, і не посьмів би писати в друге...

Але потім наплила Журавському друга турботна думка: Копач чоловік завзятий і обережний.. Коли напише жалобу, то передасть першим ліпшим мужиком на почту в Підгайцях або деінде. Ті хама пінди би в огонь за ним і він уже собі такого знайде. Годі-ж цілому повітови заказати, щоб ніяких письм від Копача не брали.. Таки стоїть на тім, що треба з Копачем помирити ся. Та як? Піти перепрошувати його, того молодика? Аж тоді-б водив за ніс... От що! Журавський ударив себе долонею по лиці. — Дам йому відпустку, і буде біді кінець.

По полудни післав возного за Копачем.

Возний вернув якийсь зажурений.

— А що? прийде зараз?

— Ні, коли я йому сказав, що пан презес його кличуть, то відповів мені, з перепрошенем пана презеса так: "Коли пан начальник (навіть не сказав презес) має до мене який інтерес, то най потрудить ся до мене"....

— Ах ти йолопе! — крикнув Журавський. — Якже так можна говорити до пана сендзього, що кличе? Треба було сказати! просить... Ну йди і скажи пану сендзьому, що може собі їхати на цілий тиждень, я йому даю відпустку.

— Я там знав, як до нього говорити? — буркотів возний виходячи за двері.. Він був сердитий, що Журавський назвав його йолопом. Та-ж він його права рука і багато дечого міг би йому пошкодити, бо всьо знає.. Він добре тямив, як треба го-

ворити до судії: кличе, чи просить Та він навмисно так ска-
аби ненависному Копачеві допекти і показати йому, що є
старші над ним, що можуть його по prostu закликати. Кер-
ючись психологією подібних йому посіпак він знав, що
більше дошкулить Копачеві, тим більше подобає ся Жу-
ському, який за се не скаже йому згідного слова. А тут с-
стало ся инакше. Його за се назвали йолопом ті, від кого на-
яв ся похвали.

За добру хбилю вернув ся до Журавського і станув і
дверьох.

— Ти чого? Ну і що? Коли їде?

— Пан сендзя сказав, що не потребує урльопу і нікуди
поїде...

Журавський остовпів. Не вже-ж то якась лапка? Хотів і
пустки, а тепер не хоче? Що се?

Він не міг стямити ся довшу хвилю і сидів, вибаранив
очи на возного.

Тепер возний радів: — Ось тобі за йолопа! — поду-
собі.

— Можеш відійти, — сказав Журавський до возного,
пер рукою голову і важко задумав ся.

XXVIII.

Показало ся отже, що відпусткою не придобить Копач
треба його конче придобити, бо може бути зле.

Журавський дрожав на сам спогад, що би то було, як
його “урядованє” вийшло на верха. Доси було все перед в-
тями закрите в головній часті задля браку контролі. Виш-
чик лежав у такій закутині, що нікому не хотіло ся їхати т-
на люстрацію. Далеко від гостинця і від стації залізничної,
ред розлогих подільських ланів, з поганими “польськими”
рогами, був Вишнівчик Богом забутою закутиною, недос-
ною для жадної цивілізації. Не було тут телєграфу, лише
та, яка, коли була добра дорога, курсувала раз на день до
гаєць. Тутешній повітовий суд, що називав ся властиво зо-
тницьким судом, попав сюди лише тому, що в Золотника
було де суду помістити, а кн. Чарториська відступила свій
рий будинок на суд повітовий. Великий сей, низький і ро-
гий будинок з черепяним дахом, з двома приставками і ве-

ими вікнами, усів своїми грубими мурами в землю і подабав а неживу черепаху. Тут мешкав і начальник суду за дуже ма-енькою річною оплатою.

В тих часах не було в Вишнівчику нотаріату і в загалі не уло крім начальника суду і адюнкта нікого юридично обра-ованого. А що й адвокати задля великої далекости від Терно-оля сюди не заїздили, то суд тутешній урядував без усякої ритики. Рекурси відклики були тут рідкістю, бо судії так ве-и справу і так представляли свій присуд неписьменному му-икови, що він приставав на все, цілував пана сендзя в руку за ласкаву" кару і йшов до арешту без ропоту, з такою самою патичною резигнацією, з якою наш мужик умирає, з якою равовірний Турок дає себе застрілити. Мужик, що ще тямив андаторів, уважав наложений йому панам арешт за таке са-е нещастє, як коли-б його взяли до війська.

Начальник тутешнього суду був турецьким пашою. І спра-ді треба було сюди дуже совісного чоловіка, який би на тім ієз контрольнім становищі не похитнув ся. Та Журавського, цо нераз попадав в суперечку з законами, дали сюди раз, щоб ого покарати, а ще більше для того, аби не був людям на чах.

Коли він був у якій більше цивілізованій місцевости, то три агоді рекурсів виходили на верх такі неможливі юридичні по-илки, що висші судії аж волосє собі з голови микали..

Тепер був з ним спокій, але ціли, яку мала висша власть, аючи його сюди, ніраз не) осягнено бо се не була зовсім кара ля Журавського, що сюди дістав ся. Тут він жив собі спокій-ю ,безпечно, не боячись ніяких ревідентів. Назвав себе презе-ом, грав у карти з довколичними сьвящениками по празни-ах, з посесорами і з ким трафило ся, жив по панськи, позичав роші і брав хабарі. Жиди були на його услуги і мусіли дава-іжні презенти з нагоди сьвят, імения своїх і пані презесової. ґержав на пів дармо один фільварок у княгині в аренді і об-юбляв усе арештантами. Коний достарчав йому обшар двір-ький, за помешканє платив мало і давав на се доходи з саду, ак що ще лишала ся надвижка.

За те хлоп не виграв ніколи з двором процесу. Пан презес юкермував справою так, що хлоп мусів погодити ся на свою ієкористь, а тим самим позбував ся права рекурсу.

Так само признавав у дорозі "добровільної угоди" жидам

неможливі проценти від мужиків і всьо було гаразд.

На щастє Журавського попав ся йому під руку недосьвідний адюнкт, який дав з собою робити, що панови презесови подобало ся. В кінци вибрав так, що не було иньшого виходу, як узяти отрую і взяти з собою на той сьвіт провину пропавших з каси депозитів.

Коли Копач сюди прийшов, відпершої хвилі попсував Журавському гумор.. Зараз із його кваліфікації пізнав Журавський, що тим молодиком не легко буде орудувати. Його ноту з кваліфікаційної табелі: “дуже пильний, енергічний” назвав Журавський козлячю упертістю. Але Журавський хотів попробувати. Та-ж і його попередник був з початку такий сам, а дав себе взяти на ласкаве слово, добрий сніданок, до якого згодом так привик, як риба до води. Прийшло до того, що став ся налоговим і не випивши горілки, не міг нічого робити. З таким міг собі Журавський дати раду, а як прийшло на порядок питанє: хто винен, Журавський з легким серцем пхнув його в пропасть, охороняючи себе.

Журавський не міг собі уявити такого чоловіка, якого би не можна взяти в торбу добрим сніданком, лікером і добрим вином.. На його думку за такі гарні річи можна чортови душу записати, не то що. А особливо такий “голодний” авскультант, коли занюхає “рена” або “шампітра”, то піде як пес за хлібом, куди його поведуть..

Однак тут Журавський перечислив ся. Копач належав до тих виїмкових диваків, що не терплять алькоголю, хоч би в якій невинній і засолодженій формі.

Журавський приписував се скупости Копача.. Отже скупяга любить гроші. Журавський прийшов до того висновка, що Копача візьме грішми. Не думав про хабарі. Копачеви треба було приспорити гроший в иньшій, лєгальній формі. До того надавали ся найліпше т, зв. комісії. Доси пан презес по тодішнім звичаям усі комісії приділював собі. Свому адюнктови признавав лише комісії безплатні, т. зв. комісії піші. Той звичай так закорінив ся по наших галицьких повітах, що ніхто не то не протестував проти нього, але й не чудував ся йому.

Вправді було жаль панови презесови, що добровільно позбчвав ся такої рубрики доходів, але для сьвятого спокою треба було ту жертву принести, і половину комісій відступити Копачеви. Таку постанову зробив Журавський того самого дня

коли скоїла ся буча між ним і Копачем.

Та порозумінэ було тепер труднійше, бо оба станули до себе на воєнній стопі. Найліпше було-б зробити се мовчки і найблизшу комісію приділити йому. Та ба! тепер у зимі жадних комісій не було, а до весни, як почнеть ся епідемія хлопських провізорок, ще дуже далеко. За той час Бог знає що може стати ся. Копач внесе жалобу, будуть доходження, слідства, а при тій нагоді може щось погане вилізти на верх і готова біда. Журавського заморозило на пригад тих усіх справ, які могли вилізти на верх. І сам страх перед тими "неправильностями" спонукав Журавського поговорити на розум з Копачем.

— Чим скорше тим ліпше, — сказав собі Журавський і зараз другої днини вибрав ся до Копача до бюро. Возному наказав сказати пану почтареві, на якого тої днини приходила черга ставити сніданок, що у нього перешкода зайшла і не прийде. Хотів бути тої днини тверезим і тверезо поговорити зі своїм підвладним.

Ідучи до Копача Журавський узброїв ся в усі прикмети добре вихованого, осьвіченого, розумного і приємного чоловіка.

Застукав чемно до дверей Копача і, відхилиючи двері, запитав з солодкою усмішкою: — Чи не перешкаджаю?

— Добрий день вам пане колего...

— Добрий день панови начальникови, — сказав Копач, встаючи на повитанэ шефа зі свого місця.

— Я до вас із ділом.

— Прошу дуже сідати, — і поставив Журавському одно однісеньке крісло, на яким сідав писар.

— Ми так мало сходимо ся, пане колего, що я ще не мав нагоди порозуміти ся з вами що до поділу праці...

— Хиба-ж ви не поділили вже праці між себе?

— Н... так, то э ви ввійшли в той поділ праці, який був за вашого попередника. Я би хотів, де в чім той поділ змінити. Ваш попередник був добрий чоловік, але великий легкодух, те що Німці називають "унферлєслїх". Для того я не міг поручити йому таких справ, де треба рішучости, бистроти ума, скоро орієнтувати ся і основного знаня законів. Тому я такі справи полагоджував сам, хоч роботи в моїм власнім терніоні було гук...

— А з відки пан начальник знають, що і в мене э рішучість бистрота ума, і основне знанэ законів, що я в загалі в таких

випадках дам собі раду? Я ще молодий і мало в мене досвід
— Ну, ну, прошу, пане колего, хочете хиба, щоб вас похитати. Я читав вашу знамениту кваліфікацію і на ній можу перти ся. Та-ж ту кваліфікацію видало вам греміюм окружного суда з тим треба числити ся.

— Признаю ся вам, пане начальнику, що самбірське греміюм було для мене дуже ласкаве. Особливо президент був для мене рідним братом. Я гадаю, що моя кваліфікація відноситься радше до того, чим я міг бути, ніж до того, чим я дійсно був...

— Не так, не так, ви надто смирні, мій пане колего. З бідності нікого не кваліфікує ся, лише в минувшости, ось щодруге, я слідив за вашим урядованєм тутки і воно видало ся мені взірцевим, без хвальби... Я знаю по трохи людей і можу їх оцінити, бо я не нинішний, і був між ріжними людьми. Повірте мені, мій молодий друже, що я не такий лихий, як ви не може перед вами! дехто змалював. Я працюю, як віл і муся ось тут у тій проклятій пустині, хоч я варт ліпшої долі. Мій товариші вже давно в апеляції, а мені не повело ся, таке моє щастє щербате, хоч можу вам показати моє свідочтво, що я зложив іспит на судію "кум аплавзо". Так, так, для була мені все мачухю. І я ні за що ні про що опинився аж тут....

— Я знаю, — говорив він далі по павзі, підчас якої слідило, яке вражінє зробить його бесіда на Копачеві — що я вам в симпатичний від першої хвилі, що ви були против мене уперджені...

Копач хотів тому перечити, та Журавський не дав йому прийти до слова.

— Не перечте мені, се цілком природна річ. Бачите та кождий антиалькоголіст не любить того, від кого вонє як будь алькоголем. Та повірте мені, — зрештою самі переконайте ся — що я не паниця. Часом люблю випити в товаристві склянку вина, але то тільки часом. Та скажіть мені, будь ласка, що в такім Вишнівчику робити? Одуріти прийшлось би, як чоловік не поговорив та не забавив ся з такими неграмотними людьми, як аптикар, почтар, або той третій. Як би я мав відповідне собі товариство, от пр. вас, я би на тих анальфахтів і не поглянув, а так що маю робити?

Журавський розжалобив ся. Він устав з крісла, почав і

дити повагом по кімнаті і тяжко зітхав. Копач приглядав ся йому мовчки, немов студіював його. Глядів за ним цікаво, як природник, що приглядає ся незвичайному поведенню знаного йому добре звіряти. Копач знав добре, яка птиця Журавський знав і те, що без причини він не був би такий солодкий, не сповідав ся-б перед ним. Він пізнав зараз, що Журавський грає перед ним комедію, але по що? Він знав, що всі злочинці грають перед слідчим судією комедію, щоб себе показати просто ангелами на те, щоб відвернути від себе підозрінэ. Але чому саме Журавський вибрав собі його за судію і ізза чого хотів себе показати таким добрим, на те звернув Копач усю свою увагу...

— Могло би здавати ся, — говорив далі Журавський, стаючи біля печи, — що я не люблю хлопів, що їх нищу... Га, най мене Бог за се судить, чи я їм не найбільший приятель. Прошу переглянути всі мої цивільні справи: вони всі покінчені добровільними угодами, щоб народ не деморалізував ся і не тратив часу на волокиту по судах.. В карних справах я караю остро, аби людей поправити. Так, коли йому раз порядно всуну, коли раз посидить: собі в зимнім арешті, то десятому закаже грішити... а якже...

Копач мав охоту розсьміяти ся на голос та спитати, чому то доси повіт не поправив ся і все ще достарчає людей до поправи, але здержав ся, а Журавський говорив:

— Повірте мені, мій друже, що на нашого хлопа треба ще бука. Він усе ще як темна дитина блукає ся між правою дорогою і манівцями, і лише острими карами можна його уцівілізувати, так як диких звірів можна витресувати лише шпіцрутою.

Копач запаленів на таку зневажливу бесіду. Таж він теж вийшов з між тих ганьблених хлопів і вийшов у люди без бука... Та-ж він зневажав його самого, його батька, його братів. І се сьмів говорити в його присутности сей мерзенний чоловік, що на кожному кроці його кривдить! Він знав дуже добре, що угоди заключає ся на силу на те лише, аби справа не пішла перед висший суд, що дрібну провину, навіть не доказану, карає ся людей місячними арештами на те тільки, аби Журавський мав безплатного робітника в час найгорячішої роботи. Все те Копач добре розумів і чудував ся безличности свого шефа. Мовчав, а Журавський плів далі..

— Наш хлоп здеморалізований, розпитий, нездібний для

жадної цивілізації, ним треба орудувати як неслужняною дитиною. Розуміє ся, борони Боже робити йому кривду, але не дозволити йому брикати, бо нас усіх поріже при даній нагоді... а всяка хлопська просвіта, і т. д., то все ляріфарі...

— Пан начальник прийшли мене з якимось ділом, — перебив Копач, бо йому вже остогидло слухати. Він гидив ся Журавським тепер ще більше ніж доси.

Журавський став і видивив ся на Копача з докором, немов хотів запитати: — А що, не любо слухати вам правди?

— Ага! Дійсно так, я справді хочу поговорити про новий поділ праці, який я гадаю з вами завести.. Ото-ж мені йде о комісії. Я не користололюбний чоловік, і коли я доси вашому попередникови не приділяв комісій, то лише для того, аби якої дурниці не зробив. Тепер иньше діло. Мені остогидно на старість товкти ся фірами по селах. Я радо відступлю се вам. Мені й не так то дуже треба. Богу дякувати, моя пенсія мені цілком вистарчає, ми-ж бездїтні, а вам при авскультантським адюті прийшлось би тонко свистати. Для того я дуже радо, дуже радо відступаю се вам.

Та йому стало таки в тій хвилі жаль, що відступив усе відразу, тому поправив ся зараз:

— Розуміє ся, що на вас не звалю цілого того тягару, і я деколи мушу поїхати, бо би люди в повіті забули, що я живу. Мій уряд начальника повіту вимагає того, аби тут і там показати ся. Мушу заєдно держати, так сказати-б, руку на пульсі цілого повіту, бо я за нього відповідаю, а якже перед начальством і власною совістю, але тим не журіть ся буде для нас обох досить. Тут, бачите, хлопи такі завзяті, що нераз і два-три рази треба виїздити до одної справи. Нашому мужикови аж лекше, коли видасть гроші на комісію "на ґрунт", а якже. Ну,... хай платить, коли свербить... Тут з комісій, хочби лише з половини комісій можете мати річно чотири свої пенсії, а якже, бо тут хлоп багатий і ховає гроші в скриню...

— До чого ся потвора гне? — подумав Копач.

— Я те все роблю з зичливости до вас, мій друже, бо ви мені подобаєте ся. Бачите самі, що я міг би не дати вам нічого бо не багач таких начальників, щоб ділили ся комісіями, а я ділю ся радо, аби завести між нами товариську гармонію.

— Буду робити все, що мені буде приділене, — сказав Копач замість подяки.

Журавський ніби не звертав на те уваги.

— Лише для дружби се роблю, так, так... От учора прийшло між нами до суперечки цілком непотрібної, признаю се, як і те признати мушу, що я непотрібно розсердив ся. Бачите, чоловік часом не може над собою запанувати, особливо хто такий запрацьований і нервовий, як я. Нераз найменша дурниця обсипле чоловіка гранею. Забудьмо про се і будьмо собі приятелями...

Журавський наставив руку до Копача. Копач мусів побороти всю свою відразу, яку почував до сього чоловіка, заки байдужно простягнув йому свою руку. Журавський був тим задоволений. Його лице заясніло.

— А я думав, що ви вже пожалували ся на мене висше.

— Мені ані снилось жалувати ся.

— Хиба-ж? Ось мені чесний чоловіяга! Другий на вашому місці був би за таку дурницю зо три доноси післав і до Тернополя і до Львова. Я вже мав раз такого адюнкта, ще як я був у Лопатині, що на мене писав доноси. Але зле на тім вийшов. Були слідства, його нагнали, а мені нічого не стало ся...

— Я до таких людей не належу, щоб задля дурниць писати. В таких випадках, коли-б мені хто дуже наступив на ногу, я готов з горяча сам собі справу зробити...

— Ого! Ви би зважили ся на свого настоятеля руку піднести?

— Мені се байдуже, хто би се був.. Я би лише бачив тоді перед собою свого зневажника!

— Ба! А наслідки? Ви горячо купаний чоловік! А кар'єра?

— Начхать на кар'єру. Я для кар'єри не служу, і дебудь зароблю собі стілько, що жити-му.

Журавський замовк. Його дальша бесіда не інтересувала. Довідав ся від Копача, що не зробить ужитку з того, що було вчора, і се йому вистарчало. Але ціна, за яку довідав ся про се, була трохи за велика. Половина комісій, то значило більше-менше 800 зл. нетто. Журавському стало жаль, що так поспішив ся, але вертати було ніяк. Той завзятуший хлоп готов потім на нім при нагоді помстити ся. Та ще одно не подобало ся Журавському. Треба бути ще обережним, бо той брус готов деколи кинути ся на нього, а він вельми бояв ся за цілість своєї особи. Журавський попрощав ся і вийшов.

Коли Копач розповів сю розмову о Іляріонові, той сказав:

— Бережіть ся, господине, бо він на вас заставив якусь лапку. Такий глитай даром не позбуває ся так значного доходу.

— Я собі то зараз подумав, — відповів Копач, — але зість він чорта, поки мене зловить...

XXIX.

Копач дожидав нетерпеливо вістки з Самбора, а коли йому товариш визначив день, коли мама приїде, він дуже нетерпилувив ся і числив години. У о. Іляріона попросив залубень, бараниці, і вислав усе те на стацію до Тернополя. Зараз по урядовій годині по полудни взяв палицю і вийшов напротив матери на дорогу, що веде з Тернополя. Днина була дуже гарна і місячна. Мороз скрипів під ногами. Копач пустив ся незнайомою собі дорогою, та в нього були тільки й гадки, що недалеко стріча з мамою.

Він дуже радів, що знов мати-ме дорогу людину у себе і гордив ся тим, що має змогу удержати при собі стару маму. Копачеві й на гадку не прийшло, що може серед широкого подільського степу заблудити в снігу. Він ішов за слідами, які вижолобили мужицькі сани.

Аж серед зимової мертвеччини почув ся напротив Копача дзвінок від залубнів що раз то виразнійший. У Копача забило серце живійше і він прискішив ходу. Він напружив свої очи, поки не побачив чорний предмет, який до нього наближав ся. Почув і форканє коний і балачку людей.

Се справді їхала Копачева мама. Коли зрівнялись, Копач задержав залубні і кинув ся прожогом до саний.

— Мамо, мамунечко, ви вже хвала Богу тут!

— А то ти, моя люба дитино, мій Остапку солодкий.

Стара розгортала кожух від лица і обняла його задеревілими руками за шию, пригортаючи до себе..

Тревало се кілька хвиль. Нічого до себе не говорили. Копач цілував палко мамину руку. Обоє забули про сьвіт, забули, що стоять у снігу серед широкого поля. Аж фірман перебив їм:

— Та най пан сендзя сідають, то поїдемо, бо коням зимно і не хотє стояти.

Копач виліз на залубні і примістив ся біля матери. Коні рванули з місця і помчали стрілою. Копач не знав, про що пи-

тати маму.

— Як же ви, мамо, заїхали?

— Добре, Богу дякувати. Той пан що ти до нього писав, такий добрячий, як рідний син. Усе поміг мені. Я ті річі попродала, бо він мені порадив, що не оплатить ся возити. Сама колія коштувала би більше, ніж то всьо варто. Лише твої книжки і папери ми забили в скриню і вони приїдуть колією.

— А що чувати в Самборі?

— А Господь знає. Те, що тебе би цікавило, я не знаю, а знов те, що я знаю, тебе не буде цікавити... Самбір стоїть, як стояв...

Копачеви було дуже спішно до дому. Він і не зміркував ся, що так далеко зайшов.

— А як тобі, мій сину, живеть ся тут? Ти здоров? Я така була за тебе неспокійна...

— Я здоров, мамо, зовсім, а як живу, то самі зараз побачите.

Саме вїздили до села і за хвилю станули перед воротами. Копач зліз із саний і поміг мамі злазити. Він узяв її наперед себе і зсадив із саний.

— Ой, синку, та що робиш, та надсадиш ся...

Така сила заїмпонувала фірманови.

— У пана не аби яка сила. Я собі також не согірший силач; а такої штуки я би не потрафив.

Копач не зважав на ті похвали і ввів матір до хати, а тут застали милу несподіванку. В хаті сидів о. Іляріон з їмосцею, а в кухні ладила їх кухарка вечеру... —

— Ось мої добродії! Мамунечко, наш парох, а се моя довго вижидана мама....

— Вітайте нам, вітайте, — говорив о. Іляріон. — Ми до до вас, господине судіє, прийшли на вечеру, а що у вас, нема кому зварити, то моя їмость свою кухарку до того заставила..

— Просимо дуже, — говорив радий Копач родягаючи маму з кожухів і хусток.

Копачиха випростувала ся і простягала задеревілі руки, по правила хустку на голові і перехрестила ся до образів.

— Слава-ж тобі Господи сьвятий, що я вже дома.

— Дома, мамо, дома, — каже Копач і став її цілувати по руках. — Ви тут тепер своя господиня.

Копачиха приступила до гостей і поцілувала о. Іляріона в

руку. Їмость не дозволила поцілувати себе в руку.

— Ми тут стерегли вашого сина як ока в голові, панї-матко, — сказав о. Іляріон.

— Най вам Бог за се заплатить, згомостику! То моя одинока потїха і підпора в старости... Се твоя хата, мій синочку? — каже до Копача оглядаючись...

— Ліпшої не можна було тут винайти, — каже о. Іляріон, — бо тут село...

— Село? Слава-ж тобі Господи. Я й не надїяла ся, що буду жити ще коли на селї, бо звичайно на селах судів нема, а я вже не хотїла би з моїм синочком розставати ся, а в місті то мені якось нїяково. Я така; в місті чужа, що до нічого і слова по людяному заговорити. Все те в місті вважає себе чимось висшим, то й не хоче глянути, на мужичку.

— За такими людьми, що не хочуть на вас дивити ся задля того, що ви селянка, нема що банувати, — каже їмость. — Ви через свого сина стоїте на тїм місці, де й він.

— Таки так, що мене Бог поблагословив дитиною. Таке то було слабосильне, марне, нездале до роботи, я так журила ся ним з моїм покійником, а воно ось що, вийшло на чоловіка, на пана, тай матери простої не цурає ся. — Вона взяла Остапа за голову і стала його цілувати та гладити по голові...

— Тобі дитино і голови не було кому вимити як слїд. Ну, ну, зараз завтра вимію, і кучері мої дорогі вичешу.

Вона говорила до сина наче до малої дитини. Не зважаючи на присутних, вона придержувала його голову в своїх руках.

О. Іляріон дивив ся на ту сцену залюбки з сіяючим лицем..

— Вибачте, панство, менї, простій жінці, що я так роблю, але я мого Остапа так давно не бачила, не пестила, не цілувала, а се для мене найбільше щастє. Бо то, прошу панства, не багато таких материй з простого стану, щоб могли так пестити своїх синів, що в пани вийшли. Я вже рїзне бачила і чула, а буває таке, що хлопська дитина як вийде в пани, то на своїх батьків у сїраках і глянути не хоче.. Ой бачила я таке, бачила..

Тимчасом кухарка накрила стіл і заставила до вечері.

— Яка я рада, що я не в місті, а на селї! Тут можна і господарство маленьке завести. А менї так за тим навкучило ся. Тут можна і поросятко, вибачте, і курочку вигодувати, а то так банно на серцю, так скучно, як нема в хаті живого сотворїня... Тут би можна і коровицю тримати, як би так кавальчик огоро-

дця....

— Ні, мамо, сього не треба. На корову у мене нема гроший, а молока тут дістанемо всюди. А в тім ми тут не на віки прийшли, треба буде може незадовго знов перевозити ся далі, а що тоді з коровою робити? Але порося і курку, то будемо мати, за се я вже постараю ся.

По вечери панство Іляріони попрощали ся і пішли, запрошуючи Копачів на завтра до себе на обід, бо ще не можна буде дома розгосподарити ся.

Коли відійшли, Копачиха каже:

— Моя дитино, я би десь причувала трохи, бо я дуже втомлена. Я виїхала в ночі з Самбора... От я таки піду зараз до кухні....

— Але-ж мамо, тут є инше місце для вас. От там! — він пішов зо свічкою до алькирчика, а Копачиха пішла за ним. Тут було тепло і все прилагоджене для вимогів старої жінки.

Копачиха клякнула перед образами і стала молити ся..

Копач вернув до першої хати, де стояла його постіль, позамикав двері і ліг спати...

— Остапку? — каже мати з другої кімнати.

— Що мамо?

— Тебе тут люблять люди, правда?

— Я за тим не розпитував, мамо.

— Але я розпитувала по дорозі того чоловіка, що він мене віз. Він мені казав, що тебе селяни люблять як рідного, що ти їх обороняєш від усякої напасти, що Бога за тебе молять. Тут має бути той старший судія дуже поганим чоловік, його страх люди не люблять і проклинають, а від коли ти тут настав, то їм наче небо отворило ся...

— А що ви ще з ним балакали?

— Він гадав, що я попадаю, і став мене звати їмосцею. Мені смішно стало, та я йому таки по prostu сказала, що я не жадна попадаю, лише проста мужичка, а ти таки мужицька дитина.

— А він що на те?...

— Він дуже чудував ся, що ти так за мною розпадаєш ся. Оповідав мені, що тут таки один газда давав сина вчити і вивів його в пани, а потому той панич і знати їх не хотів, забув по свому говорити. Десь колись прислав там кілька ринських матери вдові, але нічого нею не турбував ся, а як раз вона по-

їхала до нього десь до Львова, чи щось, то дуже сердив ся, не хотів її в хату пустити і зараз її виправив до дому, та наказував, аби більше не показувала ся..

— То був якийсь поганець...

— З великою панею оженив ся, то може йому жінка не дозволила братати ся з мужицтвом...

Замовкли.

По хвилі знов Копачиха:

— Остапе? Чи ти спиш?

— Ні, мамо.

— А коли ти, сину, гадаєш женити ся?

— Ще час, мамо, не було-б ще з чого жінки удержати. Зажду аж буду старшим в уряді.

— Я і тішу ся тим і дуже бою ся, яка тота буде твоя жінка. Я би так бажала невісточки, але доброї, любої, може би мені довело ся і унучаток поголубити. Та як нагадаю що тота невістка може буде велика пані, буде цурати ся мужицького стану, та ще з хати вижене під пліт, то мені так лячно, що трохи не заплачу...

— Успокойте ся мамо, вона буде вас любити як рідна дитина. Вона вже знає і вже вас любить тепер, за се вам ручу..

— А вона-ж піде за тебе, ти вже з нею говориш?...

— Певно, що так, я не звик горобців на вербі продавати. Вона певно вийде за мене, як лише зістану адюнктом...

— Дай то Боже.

Остап хотів ще поспитати у матери, чи не чувала що за його любку, та нагадав, що тамта в Перемишлі, і не питав нічого.

* * *

Коли Копач прокинув ся, то Копачиха вже порала ся коло сніданя. Вона принесла йому каву до постелі.

— Та що ви, мамо, робите! Ви зневолені дорогою, я би повинен для вас сніданок зладити, не то що...

— Ні, ні сину, сніданок то бабське діло і я вже так буду робити, доки зможу рушати ся...

Копач зібрав ся і йшов до суду.

— Сину, — каже стара Копачиха, — чи ми справді мусимо сьогодні йти на обід до св'ященика?

— А вже-ж, мамо, коли просили, випадає нам піти. Впрочім то такі чесні люди, що не випадає робити їм прикрости і

не піти.. То єдині зичливі для нас люди тут... А ви мамо не маєте охоти йти?

— Та ні, сину, я піду, певно, що нечемно було би цурати ся.. Я лише тому питала ся, бо я цілу дорогу думала над тим, якого то борщику і пиріжків тобі сьогодні зварю на обід. Тямиш, було, з яким смаком ти їх заїдав, коли було приїдеш на село, ще як школяр був.

— Тямлю, мамо, тямлю, ще й нині слинка до рота набіжить коли згадаю... А ті пироги печені на капустанім листку, тямите, мамо?

— Будуть сину і пироги печені, всьо буде, заживемо тут, у тій закутині щасливо.

Копач поцілував маму в руку, а вона аж розплакала ся з радощів та цілуючи його в голову перехрестила.

Копач пішов до своєї роботи полишаючи маму в хаті.

XXX.

Надійшла весна, а з нею нещасливий у нашім краю сезон "провізорок", комісій і хлопської тяганини по судах.

Журавський додержав слова і ділив ся провізоріяльними процесами з Копачем.. Та Копач не радо їздив по комісіях і намагав ся поладити справи в суді. Та мусів з жалем перекопати ся, що його добра воля розбивала ся о завзяте темних селян, які без комісії на ґрунті не знали процесу. Деякі почувуючи себе в праві для того лише домагали ся комісії, аби тим більше йагнати коштів своему противникови, які потім продавали за що будь жидам, а ті стягали їх екзекуціями до посліднього гроша безпощадно. До того взялось кількох жидків, які з того мали виключно свій зарібок, а селяни вже знали, до кого зайти, аби собі купив кошти.

Копач знав про се, а що не міг того спинити, то намагав ся всіми способами не допустити до великих коштів. Тому-то коли вже мусів їхати на "ґрунт", то там уже й кінець був процесови, бо за одним заходом переслухував сьвідків на місци і видавав рішенє.. Його писар так уже до того привик, що вибираючи ся з Копачем на комісії брав з собою крім мапи катастральної ще й хрест, який був потрібний для записяганя сьвідків .

Копач завважив у своїм урядованю, що Журавський лишав

для себе провізорки хлопські. Та раз трафило ся, так, що Журавський занедужав, і на комісію Андрія Свердана против двора в Гайворонці мусів поїхати Копач.

Коли того дня Копач ішов до суду, побачив, як з подвіря виїздив вишнівецький газда, який заедно їздив з Копачем по комісіях.

— Семене, а ви куди? — питає Копач. — Пождіть, я ще папери не забрав, тай писаря ще нема, — впрочім то ще час.

— Та бо прошу пана, мене возний відправив, казав, що нині пан поїдуть на комісію в панськїм поїзді, що онтам стоїть. — І він показав бичівном на подвірє і усміхнув ся іронічно...

— Ні, ні, ви заждіть, я з вами поїду, так як усе.

Потім Копач підходячи близше побачив під липами гарний фаєтоник, запряжений панськими кіньми в чистій упряжи. На козлах сидів фірман у двірській ліберії з блискучими гузиками. На голові його сторчала фірманська шапка вкрита цератою, бунчучно натиснена на ліве вухо.. Він держав у лівій руці напруго неспокійні коні, а в правій просто стоячий батіг, який опер собі на правім коліні

Він балакав щось з возним.

Побачивши Копача він заткав батіг у призначену на те шкірянку, обернув ся прожогом і зняв шапку.

— Я приїхав по вельможного пана.

— Я маю свою фіру, — каже байдужно Копач, прямуючи до свого бюро.

— Ясновельможний пан дідич казали вельможному пану кланятись і привести до Гайворонки, бо на возі буде невігідно.

— Кланяй ся ясновельможному пану і скажи, що мене не стало їздити такими повозами, а дурничок я не хочу, тому поїду хлопською фірою.

Дворак договорював дальше:

— Вельможний пан переконаєть ся, що повозом далеко вигіднійше їхати, як простим возом, прошу лише раз спробувати.

Копача взяла лють на безличну влізливість дворака.

— Казав раз, що не поїду з тобою. Гей Семене, заїздіть!

Пішов до бюро, де вже ждав на нього писар з пачкою мап катастральних і паперами.

За той час Семен завертав на судовім подвірю не заховавши коні, гукаючи на них та заохочуючи по своєму до поспіху.

Копач як раз вийшов на поріг на те, як двірський фірман глумився з мужика.

— Чому незаховстаєш своїх цуків? Та вони либонь такі вчені як воли, що на сам голос соб! цабе! йдуть без поводів..

— Які э, такі э, але то його власні коні, — обізвався Копач і поліз на фіру прикриту білою плахтою.

Він станув на довгий патик прив'язаний від середини воза до кінця задної осі і вже був на возі.. Сів на високу купу гороховянки і поправився на сидженю. Біля нього сів писар. Семен оглянувся, чи все в порядку, плюнув у руки і вїо! Помахавав батогом і віжками, а коні навчені до того пустилися шпарко дорогою.

За ним пустився двірський екіпаж. Фірман хотів кілька разів виминути хлопський віз, кілька разів розганяв його, та Семен кожного разу зацмокав губами на свої шпарки, добре відживлені конята, і вони пускалися як вихор і не дали себе перегонити.

Дворац розлютився і став уже евати, аби йому хлопець уступився з дороги, та Семенові ані в голові не було.

— Семене, — каже Копач, — та вступіть на біду з дороги, най їде наперед.

— А-во! А чому не може хоч раз їхати ззаду за хлопським возом? Хиба-ж панське мусить бути все зпереду? Йому все наш брат мусить уступати з дороги, хоч і врів заїхати треба, най хоть раз вибачить... А ні, то най їде боком, бороздами.

Але фірман не брався їхати на поле, куди бігли борозди до дороги, аби не поломати рисорів. Іхав отже лютий на хлопську зухвалість за возом. Семен став сьміятися...

— Семене, не дрочіть його, аби вас коли не скривдив.

— Овва, коли я з паном то не боюся.

До Гайворонки недалеко і заїхали зараз.

При дорозі, що вела до села, стояв гурток людей на полі під панським ланом. Коли Копач наблизився, виступив з громади селянин середніх літ, уклонився з шапкою і задержав фіру.

— Пан судія позволять, то вже тут. Я Андрій Свердан.

— А зі двора нема нікого? — питає Копач.

— А во, — обзиваєть ся один мужик, — там чекають на пана з кавою, тому і не кваплять ся.

Селяни були страх раді, раз для того, що їх сендзя, а по друге, що не приїхав панською повозкою, лише таки хлопським возом.

Тимчасом двірський фірман хіснюючи ся тим, що Копачева фіра станула, помчав ся стрілою до двора.

— А чуєш ти на! — чричали мужики, — скажи там панови, що приїхала комісія!

— Тото зробить пан дідич великі очи, як поязд приїде в порожні, — каже один мужик знимаючи крисаню. — То у нас як село селом такого не видане, аби комісія приїздила хлопським возом. Бувало, прошу пана, як приїздив тамтой пан рац, то заїхав просто до двора, а там таку собі зробив забавку, що Господи! Бенкетують бувало аж до вечера, пють, звичайно як пани, а люди чекають на поли голодні, бо біда знає, як воно буде, коли приїдуть, та ще контрамас зробить... То бувало жінки виносять чоловікам обіди на поле, як би в жнива або в сінокоси, а я!

Мужик сплюнув крізь зуби. Він поглянув з під лоба на Копача, чи не всердив його своїм хлопським говоренєм. Але Копач не сказав нічого. Він поглянув на годинник і став проходить ся по поли.

То була весна в перших початках. Болото попідсихало, збіжа зазеленіли ся, де-де орали плуги, а жайворонок геть високо під блакитним небом виводив свою пісеньку, аж заходив ся. Біля Копачевого вуха пролетіло брєнґачи кілька пчілок, немов витали знайомого.

Копач відітхнув повними грудьми і був дуже рад. Хоч він тут перший раз, то все, тут йому знайоме: і небо синє, і жайворонок, і ті зеленю попере́різувані поля... І Копач нагадав свої дитячі літа, як він радів, коли під весняним сонцем стали таяти сніги, як вода журчала в потічках, ровах і бороздах, як він перший раз гонив товар на зелену пашу з своїми товаришами, як батько ладив під шопою плуг, як він драпав ся на коня... Все те стало йому ясно перед очі і здавало ся, що він на рідній ниві в своїому селі, під тим самим небом, і дихає тим самим повітрєм. Копач з яснїючим лицем звернув ся до селян.

— А що газди, як той рік показує?

— А що-ж, прошу пана, гаразд буде, коби Бог ласкав, о-

зимина вийшла гарна...

— Може би я ласкавому панови сказав, як і що, — заговорив Андрій Свердан, здіймаючи шапку.

— Заждіть ще трохи, бо ще тої години нема, нехай пан приїде...

І в тій хвилі нагнала вихром від села панська повозка, а за нею друга. На першій сиділи два пани, на другій, підлійшій, примістила ся двірська служба, яка звичайно в таких справах мала свідчити за паном..

На першій повозці сидів, при ногах панів гарний расовий пес з довгими клапатими вухами і довгим блискучим, вичесаним волосєм. Він поглядав уважно і розумно. Другий пес біг перед повозкою, а коли зблизив ся до купи мужиків, став страшно гавкати і хотів хапати за полу. Мужики поздіймали смирно шапки і обганяючи ся від панської собаки палицями.

Коли приїхали до гуртка людей, скочив один пан із повозки і поміг злізти другому. Сей другий держав у руці стрільбу, яку потім, ідучи, завісив на плече, і оглянувши з горда громаду селян, що кланяли ся йому до землі, попрямував до Копача.

— То пана презеса нема? — спитав здивовано.

Копач не відповів на те запитанє нічого. Пан зблизив ся до нього і прикладаючи з легка руку до свого капелюха з пером проговорив недбало:

— Я Галецький, властитель Гайворонки.

— А я авскульптант судовий Копач.

— Я гадав, що пан презес, — заговорив Галецький.

Копач замість відповіді обернув ся до громади і закликав:

— Андрій Свердан! За що ви жалуєте ся?

— То дуже зухвалий хлоп, — каже фаміліярно Галецький, наближаючи ся до Копача, заки ще Свердан виступив з громади.

Копач обернув ся до нього, немов би не чув його слів.

Свердан показав свою ниву, яку йому пан сеї весни переорав на пів сянжя і прилучив до лану. Він показав межу, до якої ще тамтої осени зорав. Копач розложив мапу, дав людям довгий мотуз і став міряти. Потім рисував цілий плян на папері і позначив. Потім почав знов розпитувати Свердана, а далі звернув ся до пана з чемним запитанєм, що має на се сказати.

— То всьо неправда, — каже Галецький, поправляючи стрі-

льбу на плечах. — Я як перше орав, так і тепер зорав...

— Ми будемо всі на те присягати, — обізвав ся один з гуртка двораків.

— Передовсім, мій пане, — каже Копач, — відложіть стрільбу, бо ви тепер не на польованю, і я не стерплю, аби спірна сторона являла ся перед судовою комісією узброєна — дуже прошу... А ви паноньку — звертаючи ся до двораків — коли не питаю вас, не сьмійте мені відзивати ся і перешкаджати, бо могу вам наказати звідси видалити ся, а навіть замкнути!

Копач вимовляв кожде слово з такою повагою і так твердо, що ніхто не сьмів реплікувати.

Пан Галецкий страшенно збентежений сказав лише: “перепрашаю”, зняв стрільбу з плеча і подав одному з двораків, який заніс її до повозки.

Тоді запитав Копач сторони, чи мають сьвідків на те, що говорять. Сьвідків візвав, аби собі добре зятамили, в чім тут річ.

— А тепер поїдемо списувати протокол, — каже.

— Пан судія буде ласкав моїм повозом, — каже Галецкий кланяючись.

— Дякую, я маю свою фіру. Гей люди, сїдайте котрий і покажіть мому фірманови, куди тут до громадської канцелярії

— Але-ж пане судіє, — каже Галецкий, — я на те не позволю. Там задуха і тісно, прошу до двора. ...

— Даруйте пане, але я в гостину сюди не приїхав, лише в урядовій справі, і длятого я вибираю місце, де буду урядувати, а мені йде про те, аби місце було неутральне.

— Але мені се байдуже, перепрашаю, я лише для вигоди. Сам мій противник не буде про те перечити ся... Правда, Свердане, що ви не хочете, аби потім пана судію боліла голова...

— Дай Боже панови судії здоровля доброго, але я таки волюю, аби в громадській канцелярії.

Копач рішив ся їхати до громадського уряду і казав своєму фірманови завертати.

Громада раділа. Усі набрали до нього необмеженого довіря, бо він не тримає з панамі, а піде по правді за хлопом.

Копач мав уже сідати на фіру, коли нагадав собі щось і пішов на спірне місце.

— Свердане! Де, кажете, була межа вашого ґрунту?

• “Свердан скочив на місце, став міряти кроками від своєї

другої межі і станув твердо серед рілі.

— Акурат тут, прошу, пана.

Але межі не було знаку. Вся нива була чисто заорана і заскороджена бороною.

Копач пішов на те місце і став порпати руками в землі.

— Гей люди! А дайте но сюди лопати.

Один молодий парубок пігнав вихром до найблизшої хати, а тимчасом усі ждали мовчки. Копач стояв стовпом на тім самім місці і нетерпилвив ся.

— Дайте тимчасом якої палиці або колика.

Збігло ся з десяток селян з палицями і стали порпати рілю коли її розкопали, показало ся кілька купок травяного коріня.

— Ось прошу пана стара межа, — каже Свердан, підносячи грудку землі з зівляюю травою. Його поважне лице сяло радістю задля неминучої побіди.

Тимчасом дідич сидів уже на фаэтоні і лише з чемности ждав на судію.

— Прошу пана пізаного сюди, — закликав Копач. — Тут щось нове показує ся...

Дідич хоч чув, про що йде річ, удавав, що не розуміє, як і що.. Він зліз нерадо з фаэтона і наблизив ся до Копача

— Що пан судія прикажуть?

— Ось прошу поглянути. Люди відпорпали стару траву, немов з переораної межі.

— Пуста робота, — каже пан, — минулого року тут був обліг, тому то і трава росла...

— А коли-бо неправда, — відзиває ся Свердан, — бо тут росла пшениця, най люди скажуть...

— Пшениця як ліс, — загула громада. — Я сам тут жав, — обзиває ся хтось з гурту. — Як можна таке говорити! Пан тай не соромить ся так в' живі очі брехати, — гукнув хтось із задду...

— Тихо! — каже Копач, — не вільно нікого зневажати, а правда покаже ся зараз...

Пан не говорив нічого, лише почервонів з досади і закусив губи.

В тій хвилі надбіг парубок з рискалем. Він сильно засапав ся і зіпрів. Лице його палало.

Свердан плюнув у долоні, хопив рискаль у руки і став копати. З під рискаля виходили цілі шматки землі з густим ко-

рінєм трави. Люди стали відвертати землю і складати шматки біля себе так, що межа була зовсім видна.

— Копайте дальше, — каже Копач. Свердан змучив ся, то його виручили иньші. Натрапили на корінэ якогось вирубаного корча.

— Сей корч ріс на мойй межі, — каже Свердан.

— Копайте тепер тут, — каже Копач поступивши кілька кроків на бік.

Копали різко, але трави не було, лише чорна земля. То було на Овердановім боці.

— Що ви тут торік мали?

— Бараболю, прошу пана...

І справді натрапили на билину бараболянки...

— А тепер тут копайте, — каже Копач поступаючи на сторону двірську.

Тут відкопали стерню...

— Прошу пана мені се пояснити, — питає Копач пана. — Ви сказали, що тут був обліг. Звідки тут узяла ся бараболянка, а тут стерня, і нема сліду облога, себто трави, або бадиля, хабузя?...

— Ся стерня з перед торік лишила ся і перестояла обліг, а а бараболянку могли сюди в осени пастухи занести — збрехав пан не замнявши ся...

— Ну, а сліди з облога?

— У мене ріля справляє ся добре, я орю, скороджу, бороню і гакую так, що земля мусить бути чиста...

— Я пана мушу вивести з обману — каже Копач. — Вам певно здає ся, що я дитина з великого міста і ніколи не видів облога. Отже так не э. Я вихований на селі під хлопською стріхою і знаю дуже добре, що таке обліг і що на ньому росте. Та коли ви, пане, так старанно вичищуєте поле, то прошу мені пояснити, чому ось у тім місці ані не вискороджено, ані не вигакуювано трави, лише вона лишила ся ціла під землею? Отже прошу таких замітів не підносити, бо вони сьмішні.

— Чи я тут який винуватець, чи кримінальник щоб мене так на збитки брати? — крикнув пан, побагрянівши і випросувавши ся зухвало перед Копачем. — Я вже бачу, що хлопська дитина мусить із самої навички за хлопом тягнути. Але я шляхтич і обиватель земський випрашаю собі...

— Прошу мовчати, — сказав твердо Копач. — Я тут судія

і маю дослідити правди, бо по те я приїхав. А ви мене обидили, закидаючи мені сторонничість, хоч іще ні ви ні я не знаєте, яке буде кінцеве рішенє. Ото-ж за сю зневагу суду засуджую пана на 50 зл. гривни в дорозі дисциплінарній... А тепер прошу до громадської канцелярії сторони і свідків, щоб списати протокол льокальної візії.

По тих словах він попростував до свого воза.

Пан стояв, як вкопаний. Його 'взяла страшенна лють. Як то, його, пана села, шляхтича такий хам перед цілою юрбою його "підданих" поважився зневажити покарати? Та-ж то нечувана річ! Він заприсяг помстити ся, та лише в тій хвилі не знав ще, як. Найпростійша була-б річ так десь у кутику веліти льокаям простерти його і всипати йому 25 відливаних, але се не йде, бо пахне криміналом. Тай та юрба проклятих хамів рознесла би його. Он як посьміхають ся під вусом і раді з того.

І справді хлопи були страшенно раді...

— Ото судія! Гей, гей! Змив пана без води, зчесав без гребеня та ще й штроф вліпив. А який він мудрий! Межу то мов занюхав, хоч пан не аби як позагладжував.

Копач уже сидів на фірі, заки пан отямив ся. Він пішов лутий до свого фяэтона і дав фірманови в карк, заки крикнув: "вйо до двора!" Коні пігнали вихром. Приїхавши до двора він не міг слова промовити. Жінка налякала ся, бо вже давно не бачила його таким.

— Що стало ся? — питає. — Судії нема?

— Чорти-б йому вязи скрутили! Дай мені лаврових капель, бо мене злість розсадить...

Він ходив великими кроками по кімнаті і страшенно сопів. Заки жінка принесла каплі, він звелів принести фляшку зимної води і пив склянку за склянкою. В міру як заспокоював ся і намагав ся забути сю немилу приключку, брала його досада на Журавського. Та шельма, старий лис умисно захорів, буцім-то, аби не приїхати, умисне післав мені того неотесаного хама, аби мені збитка зробити, упокорити перед хлопами... Але пожди, голубе, я тобі відплачу ся, попамятаєш ти мене!

Йому лекше стало, коли міг свою лють виляти на голову неприсутного приятеля Журавського.

А тимчасом Копач був уже в громадській канцелярії і ладив ся до списаня протоколу. Він присів біля стола і став рисувати плян ситуаційний на аркуши паперу, значачи точки бук

вами. Писар виписав на другім аркуши наголовок протоколу, а дальше не маючи що робити, виписував на листку паперу різні каліграфічні викрутаси. Громада стояла мовчки біля порога дивлячи ся з подивом і пошаною на молодого судію.

Цілою тою подією, що викликала в селі таку сензацію, Копач ані разу не збентежив ся. Зробив те, що повинен був зробити, а се така сама звичайна річ, як перевести багательну розправу.

А подія пішла луною по селу. Люди чудували ся, бо такого ще не бувало. В їх очах дідич був за таким велитнем, що йому ніхто нічого не може зробити. Над нього в їх уяві не було нікого старшого, хіба сам цісар. Він держав громаду в страшнім терорі, грабив за ліс, за шкоду в поли, як йому подобало ся, вибив або казав вибити, кого йому захотіло ся, а перед ніким було пожалувати ся, правди найти. Хто жалував ся в суді, то ще його до арешту замикали, або висьмівали, а пан робив дальше, що йому подобало ся. І так ішло десятками літ. Люди старіли ся і вмирали, пан теж підтоптав ся і посивів, але своєї панської вдачі не змінив і це подобрів ані на волос. Люди до того навикли, бо інакше не могло бути, бо таке відай цісарське право, аби пан старшував і людей гнобив.

Пан не пошанував і чужого добра, і де йому треба було закруглити свій ланок, то робив так, як ось із Сверданом. Заорав, заволочив, прилучив до свого і кінець. Хлоп ішов у право, а пан ставив на свідків своїх двірських слуг, які, боячи ся втратити службу, присягали на сліпо, що панови було треба. Таким рабівничим способом пан позакруглював свої лани і не лучило ся, аби програвав який провізоріяльний процес. Коли його який “зухвалий” хлоп запізвав і заплатив з посліднього “комісію”, пан посилав по судію гарний фаэтоник, привозив його до двора і так по шляхотськи угошав, що хлопи або не могли діждати ся на полі комісії і відходили до дому, а тоді наступав “контрамас”, або судія так справу повів, що хлопіві свідки не вміли нічого скаазти, хіба залякане: “ая, ая, ніби, або я вже тямлю”, а панські сьпівали одно і те саме як соловії.

Тепер мало все те вивернути ся до гори дном. Старий звичай мав переломити ся раз на все. Той молодий чоловік, то піс ланець божої правди. Він поважив ся наскочити на пана, ось як би і на простого мужика, та ще й штроф задиктував. Такий молодий, тай ані разу не злякав ся пана, хоч старшого чоловіка.

А як би так хто другий, тоби йому казав пан таки на тій відкопаній межі визолити 25, і люди в першій хвилі навіть того побоювали ся, знаючи панову натуру... Але не посьмів! Замовчав, мов води в рот набрав... Бо то цісарський судія і його не вільно доторкнути ся, бо... вони всі були-б станули в його обороні і булиб рознесли пана. Най би був лише попробував, то і стрільба булаб не помогла. Ао чому-то другий судія, той старий пан "рац" так не робить! Та він теж цісарський, бо таку шапку комісарську надягає, як і сей, а чому тамтой за паном руку тягне, а не пантрує цісарського права?

Так міркував мало що не кождий десятий мужик гайворонецький. Ті що були в канцелярії та стояли мовчки, думали те саме. Вони дивили ся на себе значучо і один одному говорив те саме очима. Ті що були на дворі, говорили між собою на той лад оповідаючи собі, як то було там на ґрунті. І кожде було цікаве подивити ся на того незвичайного чоловіка. Люди з цілого села збігли ся під громадську канцелярію, товпились у сіннях заглядаючи иншим понад голови, або крізь вікно! Якась стара бабуня озвала ся нараз:

— Голубята, дайте і моїм старим очам подивити ся! Поступіть трошки, най хоть перед смертю подивлю ся на справедливого "сендзя". Господоньку съвятий, чому ти його скорше до нас не післав, не одну сльозу був би він нам осушив... Як мене той кат скатував за дві підпеньочки!... а знайшла я право? Ще мене засудили, що я вкрала...

Люди розступили ся перед старою. Вона поглянувши своїми старечими, заплаканими очима крізь брудні шибки до середини на Копача, перехрестила ся і стала шептати молитви.

Ціле поведенє бабусі зробило на присутних іще сильнійше вражінє. Се вже не була якась мстива радість над невдачою ворога, а радше побожне вдоволенє, що діждали ся божої правди...

XXXI.

Копач так був занятий своїм рисунком, що не зважав на гамір довкола хати.

Скінчивши рисунок, він оглянув його ще раз, а потім глянув, на присутних..

— Зачнемо описувати місце спору. Прошу уважати, що я

диктувати-му... А де-ж пан?

Пана не було ще в канцелярії...

— Прошу зараз пійти до двора і прикликати пана, бо нема часу.

Ніхто з громади не ворохнув ся.

— Э тут начальник?

— Я э, прошу пана с е н д з я, вїт, — сказав один мужик виступаючи з гурту...

— Чульсьте, що я казав? Най хто піде до двора і скаже пану, що вже починаю сьвідків слухати.

— А... та хто-ж піде, прошу пана?

— Пішлїть кого.

— Не піде ніхто. Пан лютий і готов післанця скривдити...

— Не вже-ж? То підїть ви самї...

— О ні, прошу покїрно... Моя шкіра те-ж не гїрша від иньших...

— Та-ж ви урядова особа...

— У нас таке не водить ся... Я раз пішов до двора в справї урядовїй, то мене пан дїдич так виурядував, що я відлежав двї недїлї...

— А ви не позивали до суду?

— Чому би не позивав? Та що з того! В судї сказали, що моє урядованє в громадї, а там на обшарї дворськїм то менї зась...

— Що ви говорите? — каже здивований Копач.

— Таки правда, прошу пана, — каже другий мужик. — Присхло як на собацї... Та то ще не то, прошу пана, що ось наш пан вїт зазнали ганьби, але бо наш пан не пожалує нї старого, такого що над гробом, нї малої дитини... там нема шпасу.

— Ну, то не піде ніхто?

Мовчанка.

— Йдїть ви, — каже Копач до писаря... Скажїть, що я буду ждати найбільше чверть години.

Писар устав і пішов. Йому те-ж не хотїло ся йти по тїм, що люди говорили... Треба бути обережнїм. Пан хоч його добре знав, бо він їздив на комісії до Гайворонки з начальником суду і тодї сидїв за панським столом — був тепер лютий як чорт і мїг забути колишнє. Тому уложив собі, що до двора не піде, лише скаже комусь із двораків, кого лише придибле...

Писар читав колись Міцкевичевого "Пана Тадеуша" і те-

пер нагадав собі ролю польського возного, порівняв її зі своєю ролею і став страшенно сьміяти ся. Ішов боками так, аби з вікон двора, що стояв на горбі, не можна його доглянути. Коли прийшов під браму, вихилив обережно голову і став псикати на кількох двораків у ліберії, що вештали ся по подвір'ю. Один приступив до нього:

— Скажи пану дідичови, аби зараз ішов до громадської канцелярії, бо пан судія хоче писати протокол...

— Та йдїть, скажіть йому самі, — каже фагас.

— Овва, ні, я не маю часу, а пан як хоче мати контумацію, то най не йде... Я своє зробив... А потому, як прийде що до чого, то я засьвідчу, що виразно тобі сказав, аби пан ішов до канцелярії.

Писар махнув мерщій назад до канцелярії. Йому мов камінь з грудий упав. Все-ж то було не конче безпечно лізти в вічи сьому вовкови, а чим ближше канцелярії, тим більше почував себе безпечним під охороною Копача і цілої громади... Тим менше почував себе безпечним льокай. Він був між молотом і ковалом. Скаже пану в такім приступі скажености, може його пан скривдити, не скаже, то знов буде зле... Та в тій хвилі явив ся на ганку двора завідатель і він побіг йому сказати.

Завідатель завернув і відхиливши з тиха двері де лежав на софі пан, сказав півголосом:

— Прошу ясновельможного пана, нам час до комісії.

— Йди до чорта... най зачекають...

— Судія присилав уже...

— Чорт його мамі! марш! не піду! — закричав люто пан.

Завідатель проте втиснув ся до кімнати.

— Най ясновельможний пан змітігують ся, він лише того хоче, аби ми не прийшли і дідько знає, що понаписує в протоколі на нашу біду... Ще так зле не є, аби ми мусіли програти. Я маю двох певних сьвідків: Юрко і Василь посьвідчать як дріт... Впрочім ясновельможному пану треба конче поїхати завтра і поговорити з Журавським. Ми не можемо програти того процесу, бо потім усе хлопство роззухвалить ся і все розшарпають. Ми мусимо бороти ся всіми силами...

Пан став добріти і підніс ся з софи. Завідатель говорив далі підлешуючи ся:

— По такім острім слові, яким мене ясновельможний пан привитали, я повинен був відійти, але мені лежить добро яс-

новельможного пана на серці, як би моє власне, і для того я рішив ся навіть і потерпіти, аби лише змітигувати мого добродія. Прошу таки послухати моєї ради...

Він приблизив ся до пана і вклонив ся йому до колін, а потім поцілував його старопольським звичаєм у рукав понизше ліктя.

Пан цілком подобрів і поклепав його по плечи.

— Знаю, що ти мені вірний, мій Юркосю (завідатель звав ся Юрковський) і маеш рацію: треба боронити ся всіми силами, бо далі хамство виросте нам понад голову, а як ще знайде підпору в таких синах як сей — як він там називає ся — то повторить ся 46 рік. Шелі повиростають як гриби по дощи... Гей там! Закладати коні! — гукнув пан крізь вікно. — Я завтра поїду до Вишнівчика і змию голову тому старому синові, що мене попамятає. Ідьмо, Юркосю!

Коли входили до громадської канцелярії, Копач кінчив описане пляну льокальної візії. Пан навіть не кивнув головою до судії, лише присів на лаві. За ним втиснули ся завідатель і два польові: Юрко і Василь. Вони станули серед хати поперед других.

Копач диктував протокол не зважаючи на нікого.

— Тепер прочитайте в голос, каже до писаря.

Писар прочитав протокол сухим, урядовим голосом.

— Чи мають сторони що завважати? — питає Копач.

— Прошу пана, — каже пан — там щось написано за стару межу, а там межі жадної не було, на те я маю сьвідків...

— Сьвідки своєю дорогою, — каже Копач, — але я списав лише те, що я на власні очі бачив. Яких сьвідків маєте, Свердане?

Свердан виступив на середину і вчислив кількох господарів.

— Яких сьвідків мають пан? — питає Копач звертаючи ся до дідича, — і що вони посьвідчать?

Мої польові присягнуть, що я на тім місці тамтого року сїяв пшеницю...

— То вже не було там облога? — питає іронічно Копач.

— То э тамтого року був обліг по пшениці, що була перед тамтим роком...

Уся громада дусила ся від сьміху... Копач диктував до протоколу оборону, репліку і оголосив, що допускає всіх по-

кликаних свідків. Поставили на столі хрест і Копач, викликаючи свідків по одному проводив їм присягу. Свідки говорили, що межа була на тім місці, де її при комісії відкопали, що на Свердановій ниві було минулого року бароболя, а за межею на пановім боці пшениця, яку люди жали минулого літа.

Тепер звернув ся Копач до пана.

— Чи пан усе ще хочять, аби ваших свідків слухати?

— Натурально.

— То що ви будете свідчити? — каже Копач звертаючи ся до польових.

Польові поглянули трівожно на пана.

— Будемо свідчити, що минулого року на тім спірнім місці..

— Був обліг — гукнув пан.

— Так э, був обліг, — кажуть польові..

— Прошу пана, свідкам не підповідати, — упоминав Копач і обертаючи ся до польових каже — І ви присягнете на се?

— Присягнуть, — каже пан.

— Як іще раз пан поважать ся в той спосіб відзивати ся, буду приневолений пана звідси видалити — сказав твердо судія..

Пан побагрянів і закусив губи..

— Про мене присягайте, але я обовязаний звернути вашу увагу на те, що за фальшиву присягу і Бог карає, і суд карає криміналом від одного року до пяти літ..

Польові поблідли, як стіна стояли перед хрестом. Копач обернув ся до пана в тій хвилі, як він давав їм знаки головою, аби не дали баламутити себе і присягали..

— Я обовязаний ще сказати, що не лише той буде покараний, хто ложно присягнув, але і той, хто намовою, наукою, або приказом наклонив другого до ложної присяги.. Як бачу, люди, ви не маєте своєї волі, ви чогось лякаєте ся.. По тім, що тут свідки говорили, і що я сам найшов на поли, годі, аби вам хто повірив. Впрочім як хочете.. Ставайте перед хрестом. Отже упомінаю вас, що будете присягати на те, що скажете щирю правду на кожде моє питань..

По присязі Копач велів одному польовому вийти, а другого став питати. Бідний чоловік аж прів під яструб'ячим поглядом свого пана, м'яв ся, поправляв, а далі розплакав ся на голос і каже:

— Пане судіє, я душі губити не буду... межа йшла так, як пан судія її відкопали. На Свердановім була бараболя, а на панськім пшениця...

Пан аж засичав з лютости.

Прикликали другого польового. Той був твердшого серця і, дивлячи ся на пана говорив про обліг.

— Буду приневолений донести до прокураторії, бо то очевидна брехня, що ти говориш. Навіть твій товариш буде против тебе свідчити... Ось тобі прочитаю.

Коли писар прочитав зізнання попередника, свідок пробуркотів крізь зуби:

— Так було, як тамтой каже.

Пан лютий, як сатана встав із лави і хотів відходити.

— Позвольте, пане, ще хвилинку. Подиктуйте свої втрати нинішної розправи....

— Не маю жадних!

А ви Свердане?

Свердан почислив, що заплатив Жидови за написане жалоби, кілька видав на комісію, ну тай свідкам треба за день заплатити... Списав писар усе до протоколу.

— Видаю присуд такий, — каже Копач. — 1) Пан Галецький нарушив Андрія Свердана в спокійнім посіданю ниви за березою в той спосіб, що 15 цвітня сього року казав заорати і заволочити її в просторі означенім на пляні ситуаційнім буквами а б ц д. 2) Андрія Свердана удержую на дальше в спокійнім посіданю того простору, а пізаному заказую яке будь непокоєнє того посіданя під загрозою гривни 500 зл. або 20 днів арешту, 3) пізваний має заплатити до 14 днів під загрозою примусу судового кошти того спору в квоті 18 зл. 25 кр. Рішенє прийде на письмі. Надто на підставі § 10 і 11 патенту провізоріяльного, удержую Андрія Свердана в тимчасовім посіданю спірної парцелі аж до правильности.

— Прому підписати протокол.

— Я не підпишу, — каже уперто пан.

— Пане, я бачив лише, що хлопи не хотять часом підписувати протоколів, але їм нема що дивувати ся, бо вони неписьменні і недовірливі. Але не чувати річ, аби письменний чоловік не хотів протоколу підписати... Може думаєте, що написано що иньше як я диктував? Прошу, прочитайте собі самі...

Пан, не читаючи, підписав дрожачою рукою і вийшов не

кивнувши Копачеві головою....

По відході пана, громада відітхнула свобіднійше. Почали шептати між собою... Писар складав папери, а Копач став збирати ся в дорогу...

— Прошу ласкавого пана, тут ще такої комісії не було...

— Що говорите? Тут що тижня комісія була...

— Та була, прошу пана, але не було такої аби хлоп виграв на пана. Господи, що тут було людської кривди, що тут люди наплатили ся коштів панови, а пан свого не дарував, а злупив зі шкурою...

— Бо певно мав пан рацію, тай мусів виграти, а вам лише так здає ся...

— Таку саму рацію, як би й нині... От напасть... Оті два збуї присягали все геть чисто, та й така правда була. Аж нині якось їм совість не дала....

Копачеві гидко було слухати таку мову на свого товариша судію. Соромно йому було перед тою ганьбою, яку прості люди кидали в вічи тій інституції, при якій він служив, яку полюбив цілою душею. Він попрощав ся мерщій з людьми і вийшов на двір. Коли сідав на віз, фірман звернув його увагу:

— Прошу пана осторожно, бо там з правого боку я сховав покладки в мішочку.

— Які покладки?

— А от той газда приніс копу для пана...

— Свердане!

— Гир!

— Заберіть собі зараз покладки, аби я їх не видів...

— Та я се даруночок для пана судії приладив, на сьвята придасть ся...

— Чоловіче не будьте дитиною. Урядникови не вільно брати ніяких дарунків за його роботу, се заказане і загрожене криміналом.

Свердан, засоромлений, приступив до воза і випорпав мішочок з яйцями.

— А чому то всі так не роблять? — каже старий газда. — Э такі, що й самі кажуть собі давати... аби я так дихав...

Се була знов немила ключка для Копача, він гримнув на фірмана: вїо! Коні рушили, а громада, поздіймавши шапки, гукнула в слід за Копачем:

— Дай Вам Боже гаразду і доброго здоровля!... благос-

лови вас Боже...

— І вік звікував, і посивів, а такого судії не бачив, — каже один сивий дідусь у кожусі і в смушковій шапці. — Аби пан так ладно до хлопа говорив.

— Таке то непоказне, а так укусить як оса...

— Але-ж бо пану втер носа.... Будемо мати якийсь час спокій від напасти.

— А що стало ся, що старий "рац" не приїхав? Він так любив Гайворонку, що що тижня навідував ся до двора.

— За хлопську комісію на панське вино приїздив.

— Він щось хорий.

— Людська кривда боком йому вилазить...

— Бодай він зігнув за життя...

— А, той то наш...

— Кажуть, що він з нашого стану, таки з мужицького...

— Я ще такого не чував, аби хлопська дитина на такого пана вийшла...

— Та чому? вийти може й вийшла, але потім цурала ся свого брата...

— А не знать, якої він віри...

— А вже-ж нашої.. Я сам бачив його в церкві в Вишнівці... Три рази хрестив ся..., бігме!

Коли так мужики балакали, Копач вїздив у ліс. Ліс був старий з високими дубами. Долом росли корчі, що стали пускати вже зелені пупінки. Всюди пахло весною, а в корчах аж кипіло від сьпіву пташви, що заходилась класти свої гнізда. Копач повеселішав. Він забув про ті зневаги, які почув від мужиків під адресою суду. Йому здавало ся, що саме нині він привернув добру славу судови, направив те зло, яке накоїли його попередники. А коли він так усе робити ме, тай інші такі стануть побіч нього, тоді забуде ся давнє лихо.

XXXII.

Другої днини зараз рано властитель Гайворонки пан Галецький був у Вишнівчику. Він заїхав перед суд і пішов просто до Журавського, що ще лежав у постели, недомагаючи подагрою, яка його від часу до часу нападала.

Не оповідаючи ся нікому, він зайшов просто до його спальні. Був такий лютий, що й капелюха не здохмив.

— А! — сказав Журавський сідаючи на силу в постели і підпираючи ся подушками — ранні гості, ранні, здоров...

— Слухай, Журавський! — заговорив Галецький червоний на лиці як бурак. — Що ти собі гадаєш? Що ти зробив з учорашною моєю комісею?

— Або що? Не була? Яж виделэгував авскультанта...

— Чорт бери і тебе і твого авскультанта... Коли так дальше будеш мені збитки виправляти, то квіта з нашою приянею, а не знаю, хто гірше на тім вийде.

Журавський вибаранив на нього очи, а він говорив дальше, придавляючи свій голос, що виходило на шипінэ гадюки.

— Що ти мене коштуєш на рік, то лише ми оба знаємо, та коли тобі здавало ся, що се я з приязни для тебе даю і печене і варене, то дуже помиляєш ся. Я плюю на твою приязнь... розумієш... ти мені зовсім не пара, бо я дідич, а ти скриба, розумієш? Але я даю за те, аби ти мені робив так як треба мені, щоби удержати хамство в цуглях...

— Я ще не розумію, що стало ся, — сказав наляканий Журавський — Хибаж не було комісії, чи що?

— Була, була, — сказав з погордою Галецький наслідуючи голос Журавського, — та той твій хамський авскультант на; о бив мені такого сорому перед хлопами, що хоч із села втікай.

— Хиба-ж ти програв?

— Не лише програв, та ще мені вліпив 50 зл. гривни за обиду його хлопського маэстату.

— Господи Боже! — застогнав Журавський, — що той чоловік виробляє!... Бог мені сьвідком, що я не міг їхати сам, мене так хопило напрасно...

— Ти не сьвідчи ся Богом, бо тобі чорт як раз добрий на сьвідка... Дідько мені до твоєї хвороби... Коли ти не міг сам їхати, то було справу відложити, а тепер усе пропало...

Галецький став ходити по хаті великими кроками, а Журавський сильно затурбував ся...

— Хиба-ж він таки зараз на пни перепитав сьвідків і видав присуд? — спитав несміло Журавський.

— Буцім ти того не знаєш?!

— Звідки-ж мені знати? Се мені саме дивно, бо так не робить ся... Я гадав, що той варіят лише зробить льокальну візію, спорудить ситуаційний плян, а решту то я вже зроблю сам, а тим часом ось що вийшло...

— Не показуй невинного! Ти сам того хотів, аби мене у-покорити, аби мені показати, що без тебе я не обійду ся... Але ся комедія лише тобі самому пошкодить...

— Стійже чоловіче добрий і не горячи ся! Треба щось порадити... Ну, а твоїх свідків не було?

— Чому не були? А чи їх допустив? Насамперед переслухав хлопів, а потому як став моїх страшити пеклом і чортами, то жаден губи не отворив... То скінчений гайдамака. Колиб то було в иньшій місці, я би собі інакше порадив, але його шапка з болячкою хоронила, то годі було зачіпати...

Галецкий зміркував, що Журавський справді нічого не вивуватий, що він може ще справу направити і жалував того, що так остро напер на нього, хоч не хотів до того признати ся. Навпаки, він намагав ся ще дужше подразнити Журавсько го, але з иньшого боку...

— Пропало, небоже! Що той ланець мені приліпив, то і твоя презесівська сила нічого не порадить...

— Ет, пусте, побачимо, ще не пропало. Одно біда, що я не годен відіймити тобі тої гривни, бо то була кара дісциплінарна, а про те тобі либонь найбільше ходить...

— Я внесу рекурс...

— Саме би над тим подумати... Скажи мені виразно, на чім тобі більше залежить: на провізорії, чи на тій карі ?

— Кара, то в ґрунті річи пусте, а важнійша мені провізорія, то саме такий шматок поля, якого я конечно потребую. Він врізує ся в мій лан... Я хотів його купити, та хлоп затяв ся і заправив таку ціну, як за рідну маму... Мені про те йде ся...

— В такім разі ти рекурсу від кари не роби... То така річ. Коли авскультант прише мені свій реферат до апробати, то я маю право як начальник суду все перечеркнути і написати так як сам хочу. Хлоп певно рекурсувати не буде, бо вони в тій закутині ще того не навчили ся... Впрочім як се зробить який покутний писар, то можна не предложити висшій інстанції, і так би усе пришло; коли-ж би ти зробив рекурс, то акти пішли би висше, а тоді могли би наступити немилі для мене комплікації, і я би того не зробив...

— Знаєш, Журасю, ти проворна людина, — каже сьміючи ся Галецкий уже цілком придобрений, — роби як знаєш, а я рекурсу не буду вносити...

— Так, так, добре буде, — говорив Журавський буцім то

до себе, — так можна робити, але можна притім і попекти собі пальці, а сього мені знову дуже не хоче ся. Я там маю таких приятелів, що як би раз таке виловили, то пігнали би мене там, де перець не росте... нема дурних. Сього не можна зробити не то за кусник поля, але й за цілу Гайворонку...

Журавський ляг знов горілиць на подушки і став постогнувати від подагричного болю. Він був мистець у відгадуванню людської пристрасти. Знав він гаразд, що, показавши Галецькому точку виходу з тої матні розпалить його пристрасть, підбадьорить його самолюбство, і він не пожалує ніякої жертви, грати і зробити на тім немалий інтерес. Він знав його шляхоцьку амбіцію і тепер читав у його душі всі його бажання, як в отвертій книжці... Галецький приступив до постелі і вплив у нього палючі жадобою очи...

— Журасю! Ти мені сьмів би відмовити? А наша приязнь.

— Саме нині ти мені її виповів, і сам сказав, що з нами квіта...

— Журасю! Не будь такий обидливий... Мені здає ся, що між нами не повинно бути церемонії. Мені, бачиш, сей твій голопятий авскультант допік до живого, і не диво, що я забув ся трохи. Впрочім ти мене знаєш, що я горячо купаний... Я... жалую того і перепрашаю тебе...

— Твої перепросини радо приймаю, але з того не виходить, аби я мав задля такої дурниці наражати свою кар'єру то не може бути...

— Ти-ж казав перед хвилию, що так може бути..

— Воно всьо може бути, але то велике різіко, що не стоїть в жадній пропорції з еквівалентом... шматка поля, з якого, розуміє ся, мені нічого не прийде, хоч би ти мені його дарував на власність...

— Але зрозумій мене, чоловіче! Остаточо шматок поля, то дурниця, але моя амбіція подразнена... подумай, який то небезпечний прецеденс на будуче. За що мене хлопи мати муть? Я був до тепер всемогучим, хлопи знали, що мені нічого не зроблять, і тому бояли ся мене мов огню, і я міг робити що мені подобало ся... А тепер? Моя авреоля всемогучости упала би цілком. Хлопи дивили ся на те, як мене сей молодик знівечив, як мені кару вліпив, як соромно я програв справу... Тепер роззухвалене хлопство може мене з села вигнати, з димом пустити... Я мушу на своїм поставити, аби мене не знати

що коштувало...

— А я знов не гадаю своїми руками чужі бараболі з огню вигортати, — сказав Журавський і знову став постогнувати...

— Журасю! Ти мені відмовляєш тої прислуги?

Гм... Остаточо не відмовляю, але моє різико мусить мати свою ціну...

— Ага! Ти хочеш заплати....

— Прошу мене, мій пане, не ображати, — сказав Журавський і повернув ся до стіни...

— Ніби я мало надавав ся тобі! Нічим обиджати ся, ми-ж говоримо без свідків...

— Тамте робив я, а се мій авскультант. Хиба-ж я мушу сам усе робити? За його роботу він сам відповідає...

— Але-ж чоловіче, та тамтой нічого не візьме.. На моїм фаєтоні не хотів їхати, а телепав ся на хлопським возі; до двора ногою не поступив, аби не дати позору до сторонничости, а ти хочеш, аби я тій злучій собоці хліб подавав?

— Не вдавай недотепного, бо до вечера не порозуміємо ся, а шкода часу на пусте балаканє...

Галецький помовчав хвильку а потім каже:

— Кілько жадаєш?

— На те нема ціни, говори сам, що твоя подразнена амбіція варта.

— Сто !

— Моє різико варто більше....

— Сто пятьдесятъ...

— Чи се ліцитація? — питає Журавський повертаючи голову до пана.

— Двісті пятьдесятъ.

— Твоя амбіція, як видно, не така дорога...

— Ну, триста, чорт бери... на! — Він виймив мошонку і став добувати гроші...

— Подиви ся, будь ласкав, — каже Журавський — під мою подушкою, чи є там ключики. Не тямлю, де їх положив...

Галецький догадав ся, які то ключики, і встромив під подушку три стогульденові папірки...

Журавський зачувши під подушкою шелест папірів, повернув ся знов на хату.

— Ти певно голодний... поснідаємо... Та прошу тебе, здій

ми капелюх з голови, прийде служба і ніякового так... і... там! — крикнув Журавський, — сюди хто!

Галецький здимав капелюх і верхній одяг, заки приїшла слуга, якій казав Журавський принести коняку, вина і дещо закусити. “Закуска” протягла ся довго, мало не до обіду...

XXXIII.

Копач сидів у своїй канцелярії вже о 8. рано. Мав трохи роботи, яку хотів тої днини викінчити, не маючи ніяких термінів з людьми.

Відчинили ся двері і ввійшов по тихо мужик, став коло порога, вижидаючи, коли його Копач замітить і заговорить до нього. Але Копач не замітив його. Він не надіяв ся нікого нині у себе і був зайнятий роботою. Аж як мужик закашляв, він підвів голову...

— Яке маєте діло?

— Слава Сусу Христу!

— На віки! А, то ви Свердане? Чого вам треба?...

— Поради, справедливости мені треба, ось що... Я так тїшив ся, Богу дякував, службу божу наняв на панське здоров'я, свідків мав добрих, справедливих, а таки хлоп ніде права не знайшов тай не знайде, як світ світом...

— Чого ви чоловіче хочете? Виграли процес, маєте кошта, чого вам більше треба?... Хиба пан знову вас непокоїть?...

— Тай я був певний, що виграю... службу божу наняв, Богу дякував, ціле село раділо, а воно показує ся так: хлопцві що иньшого говорить ся, а що иньшого пише ся...

Копач знав з досьвіду, що люди часто не розуміють судового стилю і беруть річ навпаки, як вона є. Свердан чоловік неписьменний дав якомусь на пів письменному прочитати, тай вийшла дурниця.

— Давайте сюди письмо...

Свердан виняв із за пазухи письмо і приступаючи до стола подав його Копачеві. Копач став читати. В міру як читав, він поблід на лиці, потім почервонів, став терти чоло рукою, як той, якому робить ся недобре... Букви письма танцювали йому перед очима, мішали ся, потім ставали в порядку рядком і йому здавало ся, що се якісь збиточники хлопці поставали і глумлять ся з його, язика йому показують... Копач аж ду-

шив ся і не міг промовити слова Потім устав прожогом із стільця і держачи в руках голову став бігати по канцелярії.

— Чортівська мана! Се не може бути! — говорив до себе голосно.

Отямивши ся трохи він, побіг до регістратури і казав вишукати собі акти. Тут не було ще урядника, лише сидів при столі писарчук, Жидок недаліток, і щось писав. Проворний Жидок метнув ся до шафи і виймив акти...

Заки ще обернув ся до Копача, він вихопив йому папери з рук і побіг до свого бюро. Розгорнувши їх, він осатанів... Його реферату не було, а натомість пан начальник написав друге, в яким удержав пана Галецкого в спокійнім посіданю ниви за березою, а Свердана віддалив з жаданєм провізоріального позву.

— А чортиби йому маму дерли! — скрикнув і заскреготав зубами. Потім обернув ся до Свердана.

— Чоловіче, коли вам се письмо приніс возний?

— Перед учора...

Копач пошукав в актах за доказом дорученя, а дата дорученя показувала 14 днів в зад...

— Тут стоїть, що вам доручили тому дві неділі...

— Аво! Які дві неділі? Як раз перед учора... Так: учора була п'ятниця, а то було в четвер... Я тоді був як раз на похороні у старі Варгачки... пан її не знали. Вона вже дев'ятьдесять літ з роду...

— А люди виділи, як вам доручували?

— Та чому не виділи... Кажу-ж, що се було на похороні, при людях.

— І ви зараз давали читати кому письмо?

— А таки зараз прочитав мені такі там під вербою Гладкий, він знає добре читати, бо був вахмайстром при уланах, щось десять літ. Я так утішив ся тим письмом, як рідною мамою, прикликав ще й сусідів, кажу: ходіть, послушайте, як я навчив пана морес, а Гладкий прочитав тай каже: виграла пані-матка, бо й буками набрала і в арешті сиділа... Ти, каже, програв, а нива таки панова.. Я аж задеревів, в очах мені по-чорніло... Мені здавало ся, що то не Варгачці співають "со сьвятими", а мені, що то мій похорон... А люди не могли з дива зійти...

— То, чоловіче добрий, така справа: мусите робити ре-

курс, і то зараз...

— Та я вже хотів робити рекурс, і вчора лазив за тим, дні ну втратив, та того Жида Майорка, пан знають, що то робить письма до суду, дець не було цілий день, я шукав за ним і він тут э, лише ховаєть ся чогось... видно і він боїть ся пана...

— То Майорко тому носа не втре... Тобі зараз їхати до Тернополя до адвоката розумієш? Ні до кого більше... Розповідж йому всьо до чиста, як була комісія, що говорили свідки і що сказав я скажи, що тобі передав возний письмо як раз перед учора при свідках і поклич ся на Гладкого...

— Ой прошу пана тяжко мені їхати, я не маю крайцера, тепер передновок. Ябо на комісію позичив у Жида, коралі жінчині заставив... тепер страшенно тісно...

— Мусиш їхати! — гримнув Копач і тупнув ногою. — Тво я справа добра і мусиш виграти! Ага! скажи ще адвокату, що в паперах написано, що то тобі передали письмо як раз дві неділі... розумієш?

— Не знаю, прошу пана як воно буде, бо бігме не маю з чим їхати... Навіть не знаю, кільки гроший треба...

— Треба найменше десятку...

Свердан ударив ся по полах,

— Я не маю; десяти шісток...

Копач уже хотів виймити десятку і дати мужикови, але здержав ся. Чи йому се, випадає? Коли-б се вийшло на верах, взяли-б се за інтригу против його настоятеля. Се взяв би хто за переступленэ против обовязків стану... Так не можна. Хотячи ставати до боротьби з таким чортом, треба мати чисті руки хочби від найменшої пилінки, бо се взяли би за велике пятно, і він упавби в тій чесній боротьбі... А знов не помогти, то все задавнить ся, пропаде. Пани будуть тріумфувати, але хлоп стратить до суду і те маленьке довірэ, якого саме через нього став набирати...

Копач ходив безрадний по хаті. Тепер заняло цілу його душу одно питанэ: відки роздобути хлопови гроший, яких сам не може йому дати, а які так конче потрібні в інтересі? То вже не була боротьба хлопа Свердана з паном Галецьким за шматок поля, то була боротьба против цілої лайдацької системи, яка загноздила ся в судівництві, боротьба за добру славу наших судів, за правду. Коли-б се мало устояти ся, він перший буде сьміяти ся з девізи: "юстіція фундаментум регні"

він перший наплює на ту інституцію, якій посвятив усі свої сили. І успіх тої боротьби залежить тепер від одної десятки. Така десятка сидить в його кишені. Лиш її виняти і діло скінчене. А він того зробити не може. Копач уявляв себе тим героєм, що стоїть на високій скалі і дивить ся, як долиною переходить вороже військо. Струтити би скелю в долину, і вона розторошила би ворогів... Але та скеля падаючи розторошила би і його голову... Чи він сьміє вагати ся? Чи сьміє в так рішучій хвилі дорожити своїм житєм? Так герої не роблять. Геть з ворогом, на те і життя не шкода... Ну, і що стане ся, як дізнають ся, що він, судовий урядник, намовив сторону і дав гроші на рекурс против резолюції свого шефа? Се можуть трактувати дісциплінарно, і його кар'єра в суді може бути запечатана. Чорт бери! Коли-б із за такого благородного діла прийшло ся покутувати, то начхать на цілу інституцію, на всьо. Він тоді не хоче її знати і пошукає собі иньшого занятя. Ся гадка навіть подобала ся Копачеві. От буде нагода пересьвідчити ся, чи в судовій інституції є правда, чи лише мертва формалістика. Може всі його погляди були лише мрією, що так би повинно бути, але воно так не є? Треба спробувати

Та чи йому можна покидати сю важну позицію, на якій його поставило провидінє? Покидати так, щоб самому без потреби наражати себе на небезпеку? Коли ще був у Самборі при трибуналі і не стикав ся з простим народом, то полюбив судівництво за для правди, справедливости. Коли-ж пішов на повіт у такий глухий кут, коли пересьвідчив ся, кільки то лиха виходить для народа, то полюбив суд як інституцію потрібну для народа. Коли би такий суд полишити самим Журавським, було-б се велике нещастє для його братів-селян. Він ходив по канцелярії роздумуючи над тим, а в слід за ним дивив ся безрадний Свердан, дивив ся на нього, як на свій одинокий ратунок...

Копачеві приплила добра гадка в голову. Він пішов до стола і на візитовім білєті написав таке:

“Прошу сему чоловікови дати конечно титулом позички 10 зл. Коли-б він не віддав, то се мій довг. Я йому дати не можу, хоч гроші у мене є. Причини поясню устно”. Отже так подумав Копач: і камінь упаде, і ворога роздавить і я остану цілий.

— З тою карткою підїть зараз до тутешнього пароха, він

позичить вам гроші... З Богом!

По відході Свердана, Копач став тверезійше роздивляти ся в тім, що стало ся. Він перевів розправу, видав засуд справедливий, упокорив гордого панка, постояв за хлопською справою. Одним словом, він сповнив як слід свою місію. А вмішав ся в діло один ледащо без чести і віри і попсував усе. І як би так хлоп не припилнував усього і прийшов по часі, в якім можна вносити рекурс, усе би пропало. Пан дістав би даремне ниву, а хлоп з закипілою під серцем кривдою ходив би до гробової дошки, нарікаючи на неправду.

— Чи допоможуть що мої зусилля? — питав Копач сам себе, — чи пораджу я що против корупції таких Журавських? Кілько мене здоровля коштує такий день як нинішній, а ся жертва зроблена для одної справи. Певне, таких як я не багато, а таких справ білфше. Хибаж тому ніколи кінця не буде? Бо що-ж з того всього вийде? Чи сей злочин як слід покарають, так щоб злочинник не міг більше грішити? Ледви. Під рекурс, ухвалу знесуть, зміняють, хлоп виграє, а Журавський скаже: овва! не вдало ся рах на кілька літ, се ще нічого не значить. Що він мене не пішле більше на такі хлопськопанські комісії, то певне, і що більше не буде в таким положеню, аби мої засуди змінювати, се також певне... І на тім буде кінець. Одно лише, з чого може вийти свинство, то техтель-мехтель з тими реверсами. Свердан на щастє має свідків, колі йому доручили, а той факт, коли був похорон посьвідчить урядово сьвященик. Коби лише схотіли за тим пошукати. Але я прецінь цікавий, що з тим реверсом.

Копач придивляв ся ще реверсови, як до його канцелярії ввійшов той самий возний, що доручував...

— Пане Чубинський, коли ви були в Гайворонці з дорученнями?

— Перед учора.

— А тому дві неділі ви там не були?

— Ні. Тому дві неділі я був у Бурканові, в Котузові, Ішкові, в тамтім боці...

— А чого-ж ви написали, що 14. мая ви доручили ухвалу провізоріяльну Галецкому і Сведанови в Гайворонці? От прощу... — Копач показав Чубинському реверс...

— То не я писав, прошу пана. Я того не міг навіть написати, бо як кажу, то було перед учора. Панови доручив я в

дворі, а хлопви таки на вулиці, тоді якусь бабу ховали...

— А хто се міг змінити?

— Не знаю, я віддав реверси до подавчого протоколу.

Возний відійшов, а Копач набрав пересвідчення, що то Журавського робота. Вің упав в очах Копача ще низше, він уважав його за звичайного злочинця, що надужив своєї урядової власти, що кваліфікує ся під ключ. Копач хотів зараз піти до нього і сказати йому слова правди і зараз нині написати до президії, що з такими драбами служити не буде. Але згамував ся. Щоби з того вийшло? З нього зробили би авантюрника, що нападає своїх настоятелів, а тамтой за той час поховав би кінці в воду... Хай ще пожде, аж справа вияснить ся. Вже силка наставлені, хай порядно засилить ся. Прийде рекурс. Коли лише добре написаний, за днем дорученя мусять слідити, переслухають людей; возного, і все піде своїм ладом....

Копач зятявив собі добре день, коли рекурс мусів вийти. Той день проминув, а рекурсу не було. Копач був лихий на хлопську байдужність... "Помагай-же йому, коли він ледар не хоче свого діла пильнувати. Хлоп уміє лише на долю нарікати."

Минуло, вже два місяці, а про ту справу не було чути. Аж раз якось явив ся з иньшими гайворонськими людьми Свердан а Копач, побачивши його, таки не втерпів, аби не спитати

— Ну, робили що?

— Певно, що робив. Зробив мені адвокат у Тернополи...

— А резолюції ще нема зі Львова?

— Ще нема.

Копач пішов до регістратури і тут довідав ся, що акти забрав пан презес до себе ще перед двома місяцями і держить у себе...

— То вже чортівська справа, пропадуть акти і все пропаде.

Сверданови велів заждати, аж усі порозходять ся. Не втерпів, аби не сказати йому:

— Свердане! з вашою справою робить ся свинство. Ідьте зараз до Тернополя до вашого адвоката і скажіть, що ваш рекурс ще лежить тут і нікому не снить ся відсилати його до Львова. А я ваш адвокат називає ся?

— Лучаковський.

— Ну, добре, зараз їдьте...

Свердан став чухати себе в потилицю.

— Та бо, прошу пана, мене вже тільки коштує той ан) терес...

— А кілька варта ваша нивка?

— Варта зо 200 срібла...

— Знаєте що... даруйте її панови, тай будете мати спокій, не треба буде лазити по судах, їздити до Тернополя. За нивку не бійте ся, не осиротіє. Пан зоре, засіє і голубити її буде як рідний тато...

— Та до прошу пана, я би не подарував, аби мав їхати до самого Найяснійшого пана...

— А видите до Відня їхали би, а до Тернополя вам за далеко...

— Зараз пополудни поїду...

І дійсно поїхав.

Адвокат, зміркувавши, що тут щось нечисте, подав ургенс до висшого суду у Львові. Написав, що рекурс внесений ще перед двома місяцями, що се провізорія, що не знає, що робити з полем під осінь. З того письма виходило таке, що ось то сам верховний суд залягає з полагодженєм справи... І з Львова прийшло з підписом самого президента, аби акти предложити до трох днів під відвічальністю...

Журавський став, мов неживий. Він апеляції бояв ся) страшно, і заки розпечатав яке письмо, що з відтам походило діставав трясці.. Ходив весь день як зварений, передумуючи над тим, як би вийти з тої біди...

— Ова, не вдасть ся, то стане на тім, що Галецкий програз, а я вже виграв, бо чейже не буде такий безличний, аби жадав звороту того, що дав. А зрештою я додержав обітницї. Має прихильну резолюцію, а за решту я не відповідаю. Хтож міг предвидіти, що хлоп буде такий зухвалий? Майоркови я накивав, аби рекурсу не робив, а за Тернопіль мені й не снило ся... Гільтаї, йойкає один з другим, що не має що їсти, а до Тернополя телепає ся, а потому голод... Я всьо предвидів і обдумав, а про те не повелось... Чому ні? Рекурс спізнений і баста, бо внесений уже по 18 днях. Хлоп буде кричати, що ні, та ба, най собі знайде сьвідків на те, коли йому доручено на правду, тепер, як минуло вже два місяці... Пожди, мудю, виграєш дудка на кокстелі!

Журавський заспокоєний таким міркованєм, виймив акти з шуфляди і став читати ще раз рекурс...

— Шельма, остро пише, видно, що не боїть ся мене. То дідько видумав тих адвокатів. Чи ми не дали би собі ради без них? Буде не легка справа. Та ще як хопить се в свої руки той кривоногий президент, то готов мені вязи зломити...

— А може би таки не посилати актів і зробити реляцію, що пропали десь? Таке нераз трафляло ся на сьвітї, Ба, але всі посьвідчать, що я забрав акти з регістратури і сховав до шуфляди. То ще гірше, небезпечно... Ей що там! Пішлю! Найтішать ся. Моя зьвізда ще не погасла і не погасне задля такої дурниці..

Він написав справозданэ, казав зараз переписати і вислати.

За тиждень прийшов наказ із апеляції, аби авскультант Копач переслухав возного і названих у рекурсі людей на те коли доручено рішенэ... Тепер уже Журавський справді налякав ся... Чому його поминули і ту делікатну місію поручають судії підрядному? Видно, що йому не вірять. Коли-б він сам питав сьвідків, то питав би так, щоб нічого не тямили, а вже дозний, то би таки мусів сказати так, як мені треба... Та нічого не поможе, хіба зробити прийдіте поклонімо ся тому паничеви... Ото-б я собі наробив!... То тобі їздив по мені, як по лисій кобилі. Най слухаэ, а мені здаэть ся, що і його ніс тут нічого не винюхаэ...

Але Копач мав уже все приготоване. Він не лише візвав сьвідків, але й зажадав від уряду парохіяльного посьвідчення, коли був похорон Варгачки. Коли так зібрав усе до купи, післав зараз до Львова...

І не тривало знов тижня, як прийшла резолюція така, що Свердан виграв провізорію з Галецким, а начальникови поручили виправдати ся з цілої тої загадкової справи...

Галецкий, діставши з суду таке письмо, аж пінив ся зі злости. Велів запрягти коні і миттю приїхав до Журавського. Війшов до бюро лютий, знов з капелюхом на голові, і держачи письмо в руці тицьнув ним під ніс Журавському.

— Що се значить?

— Прошу собі прочитати. Апеляція змінила мій присуд і признала право мужикови...

— А ти від чого?

— Що-ж, я мав робити? Іхати хиба до Львова і агітувати за моїм першим присудом?

— Не моя річ, як і що, але ти взяв за се...

— Я нічого не брав, мій пане.. Але, але, ви пане забули здійснити капелюх. Звертаю вашу увагу, що тут не гумно, але цісарський суд...

Галецкий станув, як пес над їжаком. Хотів його вхопити зубами і вколов ся болючо в морду... Приїхав сюди, щоб того лукавого скрібу зчесати, виганьбити, та ще й гроші відібрати, гадав, що Журавський зігне ся перед ним у дугу, буде оправдувати ся, просити прощення, та може ще яку раду знайде, а він гороїжить ся, немов то не він узяв 300 ринських, а хто иньший..

— Якже тепер буде? — питає збентежений...

— Капелюх, пане, капелюх з голови, то найперше...

— Журавський! Ти здурів, чи жартуєш? Мені не до жартів.

— Мені те-ж. Я тут, добродію, не Журавський лише начальник у своїм бюрі...

— Чорт тебе візьми з твоїм бюром!... Я зараз їду до Львова і навчу тебе... ти... А ні, то зараз віддай, що взяв...

— До Львова не бороню їхати, але звертаю увагу, що після нашого права не лише той іде до цюпи, що бере, але й той, що дає. Отже прошу їхати, посидимо оба в однім покоїку і буде нам веселійше. А від наслідків, то і шляхоцька корона не боронить. Те судили би присяглі, а там засідають і хлопи, а вони охотнійше засудять пана, ніж такого худака як я... Прошу їхати, щасливої дороги... Впрочім я нічого від вас не брав...

Журавський вимовляв кожде слово з натиском, немов цідив крізь густе сит'о, а воно врізувало ся в душу шляхтича. В своїй шляхоцькій буті і простоті він не знав, що й давати не вільно, не припускав, аби був який суд на нього. А тут Журавський, старий юрист, показав йому таку чорну перспективу як ніч. Він, гербовий шляхтич перед судом хлопів, хамів, яких він лякав ся і ненавидів! Він знав, що вони би його спалили, зарізали як би закон віддав його хлопам під суд? Чи пожаліли би його? І то все за дурних триста ринських? Чорт їх бери. Ліпше того муравльська не розпорпувати...

Галецкий змяк від разу і заговорив:

— Журасю, радь, що робити?

— Нема ради. Можна би ще до Відня, але ані я, ані ти не хотіли-б того. То бачищ готово бути зле... От мені роблять... дисциплінарку за те, що я так безпідставно змінив рішенє мого підвладного, що я так зволікав з предложенєм рекурсу, а найтяжший пункт, то з тим дорученєм...

— Отже кажи виразно, що тобі воно ненаручно, аби справа йшла до Відня, а не мені...

— Ой ні, вибачай, ми вже держім ся разом, по братерськи! Разом наварили пива, то й пиймо брудершафт у купі... Ти хоч би й як відхрещував ся спільництва, то таки я буду держати ся твоєї могучої поли. А за тим промовляє ще й те, що я для себе нічого не робив... Ти мене розумієш?

— Ну, то вже не буду нікуди писати... пропало!

— Твоя роля ще не скінчена. Зачинай уже від тепер. Ти шляхтич і маєш у висших сферах конекції. Ще не минув той час, що шляхтич, езуїт і баба трафлять усюди... Отже ти поїдь, серце, до Львова і старай ся ту справу затушувати... Подумай, щоби стало ся, як би вони там сю річ розбабрували. Як кажу: коли мене будуть тиснути, то я тебе не попушу ся, обом нам буде лекше. А друга річ така... Хоч би мене самого лише усунули, або перенесли з відси, то суд таки тут остане. І прийде на моє місце другий, із тих уже новомодних судіїв, бо такі як я, що з мандаторів вийшли, вже виводять ся. Такі то не схочуть іти вам панам під лад. А тоді хлопи рушать ся на вас з процесами цілою хмарою. Тоді то й адвокат який може на безпечно тут осісти, буде мав що робити. А табулі тут ще нема, нема й табулярного трьохлітного засидження. Отже все те, то ви шляхтичі-обивателі з таким трудом в протягу не цілих трицяти літ придбали, все хлопи відберуть назад... Я-ж помагав вам провізоріяма лише, а се, така фастрига, що вшивши добрий процес, можна її без труду випороти... Порозумій сю фатальну перспектину... Отже ти, серце, постоявши у сильних сього мира за мною, зробиш також в інтересі своїм власнім, цілого повіта... Почисли, що коли-б такі Копачі, — а їх уже що раз більше по судах, бо сюди шляхта не хоче вступати, лише демократія, — коли-б такі Копачі стали судити хлопські справи, то домінієм гайворонецьке утратило би яких 120 моргів ґрунту на користь хлопів, а се було-би трохи за притяжко, правда? Отже боронячи мене, борониш тим са-

ним себе і всю шляхту сього закутка. Борониш давню систему... Послухай, коли вже на те зговорило ся. Ти мене вважаєш підлим, кубаняром, що за гроші продав би маму, а то несправедливо. Я лише бороню системи. Так. Я виховав ся в тих часах, коли лише шляхтич був чоловіком, коли тенденцією уряду було йти шляхті під лад, бо вона називала ся виключно під порою державного ладу і трону без огляду на те, чи на троні сиділи Габсбурги чи П'ясти чи Ягайлони. Шляхта не крила ся з тим, що неvigідну собі династію може змінити, і тому вона була небезпечна, і тому треба було їй годити як боляцці, аби не взяли шляхту за чуб, демагоги... Надто я служив як мандатор панам і привик не лише робити для них, але брати від них як і давнійше... Отже я змагав ся і змагаю ся допомагати шляхті, і тому так поступаю з прінципу за для системи: пан мусить держати хлопа в карбах, бо інакше сьвіт переверне ся...

— То все може бути правда, лише то не правда, щоб нам австрійський уряд догоджав... Ми досить натерпіли ся від нього. Нас вішали, наші привілеї повкорочували...

— Бо часи змінили ся, і демагогія напирала, але тепер то ви таки горою...

Галецький не сказав уже нічого. Розстав ся з Журавським мирно і обіцяв поїхати до Львова.

XXXIV.

Журавський знав, що така протекція, як шляхоцька, дуже pomoже. Галецький поїхав і справді походив за справою так, що скінчило ся на нагані за недопильнованэ актів, які хтось там, — розуміє ся, що виновника не можна було знайти, — закинув і перемінив дату на реверсі... Галецький хоч як ненавидів Журавського і гордував ним, як лише гербовий шляхтич таким кавзипердою гордувати може, а таки признав йому рачію, що чорт знає який буде його наступник, то й заняв ся його справою щиро, порушив усе, зужиткував усі свої знайомства, поки не доконав свого. За те Журавський дав йому урочисте слово, що всі шляхоцько-хлопські справи сам судити-ме і Копачеви не дасть навіть понюхати...

Отже справа стояла по давньому. Копач ніколи з Журавським не стикав ся, не говорив, і лише чудував ся, як ся важна справа могла так сухо перейти.

Галецький, переболівши сю одну провізорку, за яку мусів ще хлопови заплатити кошти, триумфував і робив своє даліше, а хлопи знов програвали.

Галецький, хоч йому все вело ся по давньому, не міг забути дізнаного сорому. Він був лютий в першій лінії на Копача і хотів навіть приставити йому стільця, як ходив за справою Журавського, але тодішний президент апеляції, коли йому стали підшептувати на Копача, сказав лише: "Дайте мені фактів, бо я не вірю. Шмід не міг його нахвалити ся". Отже не вдіявши нічого, Галецький звернув свою лютість на Свердана і на того, хто його до того міг намовити. Копач чейже за ним не їздив, то був хтось домашній. І звернув своє підозрінє на Павла Гладкого. Се одинокий письменний чоловік у селі. Він зайда, вештав ся по світу, набрав ся революційних кличів і тепер бунтує народ. І справді сей Гладкий прийшов сюди перед двадцятьма роками. Купив поля за готівку, оженив ся тут з хлопською дівчиною богачкою, і що незвичайне, навчив її читати. Він вправді сидів смирно, випрошував ся при виборах на радного, не хотів ніяких почестий, але коли який мужик прийшов порадити ся, то радив охотно. З дідичем не заходив собі ніколи. Хоч як Галецький мав на нього око і його служба, не могли його ні на чім прилапати. Сам отже не міг проти нього виступити, але шукав нагоди, аби підставити кого другого. І знайшов. Слуги довідали ся, що Гладкий десь колись там сказав одному сільському пяниці: ти пянице! Пан прикликав мужика до двора, дав фіру дров за те лише, аби Гладкого заскаржив за зневагу чести. Сам же поговорив з Журавським: "Того Гладкого треба навчити, бо то небезпечний бунтар і вся біда в селі з нього походить. Коби не він, то иньші хлопи були-б як вівці". Журавський вишукав жалобу на Гладкого і зробив собі свій знак.

Прийшов день розправи. Гладкий не міг собі ніяк нагадати, чого від нього хотять, бо з візваня, яке задля ощадности писало ся на шматку паперу завбільшки поштового рецепіса, не міг нічого зрозуміти. Але побачивши підпис Журавського прочував якесь лихо, і взяв з собою гроші, а жінці наказав, аби не дуже розпадала ся, як би нині вечір, або й завтра не вернув...

Журавський казав писареві викликати всі справи, а потім поставив на першому місці справу Гладкого...

— Називаєш ся?

— Павло Гладкий.

— Винен есь?

— Не знаю, о що ходить...

— Ти назвав Микиту Набережного пяницею...

— Не тямлю, чи я з ним коли балакав, а як би й назвав пяницею, то не помилив ся, бо він таки пяниця э...

— Мовчати! Як сьмієш, ти хамуте, так відзивати ся?

— За дозволенэм, пане начальнику, передівсім я не хамут, лише обиватель австрійський, і зневажати себе не позволю нікому. А далі прошу мені не тикати..

— Ах, ти драбе, бунтарю! — заверещав Журавський і заки Гладкий отямив ся, прискочив і вдарив його в лице, але ще скорше відскочив і сховав ся за стіл...

— За зухвале поведенэ в суді 7 днів арешту, а за зневагу Набережного три місяці арешту, йдеш зараз на кару...

Гладкий не міг прийти до себе. Що стало ся? Його в суді зневажають і бють при людях по лиці? Його, вислуженого вахмайстра з великою медалею за мужество... Се хіба якийсь прикрий сон... Він ще не стямив ся як Журавський крикнув на возного:

— Зараз замкнути!

Возний узяв Гладкого непритомного за плече і вивів до сїний. Тут були люди і з Гайворонки і не могли з дива виїти, що такого статочного і письменного господаря публично зневажено...

А Журавський був рад, немов його хто на сто коний посадив. Вже тепер Галецкий повинен бути задоволений і повинен теж знати ся на чемности... Йому то нераз приходило ся бити мужиків у лице, але такого проводиря вдарити, то називає ся сатисфакція. Він вправді посьмів би пожалувати ся висше, але заки висидить три місяці і сїм днів, то все задавнить ся, а задоволенэ таки э. Вдарити звичайного мужика, то йно рука болить, але вдарити проводиря, то те саме, що вибити цілу громаду інтелігентних мужиків. А тих Журавський страшенно ненавидів. У нього інтелігентний мужик, то така аномалія в природі, як пр. таньцюристий віл... Хлоп сотворений до пуга, до вил, але як навчить ся, то стає небезпечним чоловіком. Сей недовчений мужик, коли справді щось уміє, най іде на писаря, на возного, най ходить у сурдугі, а коли ходить таки

в опанчи, то се дуже небезпечна птиця...

Так міркував Журавський, заки викликав слідуючу справу. Всі обжаловані тремтіли побачивши такий злий початок. Вони з сльозами просили у своїх обжалувателів прощення, і мало таких було твердих сердець, що мимо просьби не уступили. Іншим стало страшно жаль і повиходили з канцелярії.

Та на диво Журавський зараз при другій справі показався таким лагідним як вівця. Він уже одним заспокоїв себе на цілий тиждень...

Коли Гладкий вийшов до сінний, його овіяло свіже повітрэ і він отямив ся.

— Перепрашаю, — каже до возного, — але я верну ся зголосити рекурс...

— Не можна, — крикнув возний заступаючи своєю особою двері до канцелярії. — Пан презес казали замкнути, то так мусить бути...

— Рекурс кождому дозволений, — каже Гладкий і вже брав ся усунути возного від дверей.

— Кажуть: не можна, махай до арешту...

Гладкий не спирав ся більше і вийшов на подвірэ, та замість іти через подвірэ до арештів, попростував до брами.

— Гей чоловіче, не туди, ні, от там на право, та де йдеш?

Але Гладкий буцім то не розумів і йшов далі, а коли відійшов кусник від возного, побіг бігцем. Возний зміркував і побіг за ним. Але вже було за пізно. За ворітьми стояв осідланий кінь Гладкого, на яким він приїхав сюди (він їдучи де сам, любив їздити не фірою, а верхом). Кінь був припятий до якоїсь гайворонецької фіри... Гладкий відв'язав узденицю і скочив на коня як молодий, заки возний прибіг до ньогоо...

— Чоловіче, не труди ся даремно, бо ти чейже пішки не зловиш вислуженого вахмайстра на кони, — крикнув возному. А відіхавши троха пристанув і каже:

— Кланяй ся пану начальникови і таки заповідж від мене рекурс і жалобу за мою зневагу, якої я не дарую...

Возний крикнув на людей:

— Тримай в імени права!

Але ніхто на те не зважав. Усі були раді, що бодай один чоловік не дав ся...

Гладкий пігнав вихром до Гайворонки.

Возний постояв хвильку і вернув з довгим носом до су-

ду. Війшов до канцелярії і замельдував “покорнэ” пану презесови, що арештант утік.

Журавський аж підскаочив:

— Возний за то відповідаэ. Я вас навчу! Аби мені арештант був... !Що, виломив крату, чи що?

— Та ні, то той, що його пан презес нині засудили... втік мені на дорозі..

— Зараз пошукати його в яким шинку і привести...

— Ого! сїв на коня і пігнав вихром до Гайворонки. То, прошу пана, вислужений вахмайстер і вміэ їздити. Ще сказав мені, що заповідаэ рекурс проти вироку.

Журавському забігали мурашки поза спину. Такий готов не дарувати, та ще як буде оставати на волі.

— Зараз видам наказ до жандармерії, аби його спровадити. Таке зголошенэ рекурсу нічого не значить, він повинен був сказати се до протоколу... Пиши до жандармерії на друку! — каже до писаря.

За десять хвиль мандрував возний до постерунку жандармерії з наказом спровадити безпроволочно Павла Гладкого на кару.

— Щось тому старому злодіэви зачинаэ не вести ся, — думав собі возний ідучи. — О сей справді може йому наварити пива!

На постерунку був усього на всього один жандарм. Він узяв наказ і став його записувати до протоколу.

— Пан презес казали, аби зараз спровадити, — каже возний.

— А кого я пішлю? Хиба кухакру, бо мені не вільно постерунку лишити. Впрочім то нічого наглого. Можна й завтра, він не втече. І так мої товариші вернуть з патрулі може аж вечером, а може і в ночі. Впрочім як верне командант, то найробить що хоче...

А Гладкий уже давно був дома. Він велів синові запрягати до воза, а сам збирав ся в дорогу. Видобув із скрині свої грамоти війскові, три ордери, взяв гроші і сьвяточний одяг, запакував усе в скринчину і виніс на двір.

— А ти куди, Павле? — питаэ зачудована жінка.

— Тихо ша! нікому ані слова! Я їду до Тернополя, а з відтам просто до Відня до самого цісаря. Той воловокий грубань зневажив мене, ударивши мене в лице і засудив на три

місяці до арешту і я йому покажу, по чому локоть. Поки мене не зачіпав, я сидів тихо, а тепер най вибачить. Так мені Боже допоможе! Слухай Марто, як би хто за мною питає, то скажи, що я поїхав до Бучача до адвоката, чуєш?

— Та де-ж так нагло? Може би підіждати до завтра, я не маю нічого на дорогу, для тебе.

— Ага! За годину може тут бути жандарм за мною, а як мене той злодій візьме під ключ, то пиши пропало... Іду зараз. Нині ще даси собі ради без мене, а в ночі верне Петрусь, то тобі розповість, як і що робити...

В тій хвилі станув на порозі хати молодий, плечистий парубок, з батогами у руці.

— Ідемо, тату?

— Ідем!

Він поцілував жінку і діти і вийшов на подвір'я. Два добрі коники запряжені до залізного легкого воза порпали нетерпеливо землю. Гладкий скочив на віз. Петрусь зробив перед кіньми бичівном хрест, поправив упряж і скочив на віз...

— Коли вернеш? — питає з порога жінка.

— Як Бог дасть...

Молодший синок отворив ворота. Рушили з місця, а Марина перехрестила їх на дорогу..

Петрусь як вправний фірман пускає зразу коний поволи, поки не розійдуться.

— Петрусь, — каже Гладкий, — у мене жандарми на п'яті. — Петрусь не сказав ані слова, лише рушив віжками і цмокнув, а коні рушили як вихор лишаючи за собою туман порохи.

На перехрестній дорозі гукнув Гладкий:

— До Тернополя! — і Петрусь завернув вісьта.

Петрусь ні одним словечком не сьміє спитати батька за чим так нагло виїхали з дому. Гладкий дуже любив свої діти і поводився з ними по людському, але держав їх по військовому і коротко. А син знав добре, що як можна йому се знати, то батько певно скаже.

— Здержи вже коні, — каже батько, коли виїхали в тернопільський повіт. І тоді розповів йому до чиста, яка йому сьогодні трафіла ся пригода і чого їде.

— Лиш ти синку держи язик за зубами і нікому не говори, хиба лиш матери... До дому вертай осторожно, бо туди

крутять ся конокради. Особливо нікого не бери на фіру, бо то ріжні люди бувають... Дома газдуйте як знаєте. Я там довго сидіти не буду і верну найдалше за тиждень. До тебе напишу, то виїдеш до колії до Тернополя. А всім кажи, що я поїхав до Бучача робити рекурс...

У Тернополи заїхали до заїзду і Гладкий пішов до міста. Зайшов просто до адвоката і розповів йому все до чиста..

— Ну, ну, я вже трохи знаю. Тут був у мене один гайворонецький з рекурсом — ну, ну, файний у вас суд, нічого казати.

— То певно Свердан.

— Атак, так, Свердан, ну і що?

— А що-ж, відібрав у пана поле, а пан лютить ся — Що-ж мені тепер робити?

— Треба зараз зголосити рекурс, бо потому буде пізно і жандарм стягне вас на кару.

— А як рекурс зголосить ся, то вже не стягне?

— Тоді вже ми безпечні. Зараз мусите вертати домів...

— Ні, я верну аж за тиждень... Я їду просто до цісаря...

— Та чого? На те ще час. Як би і в Тернополи при апеляції засудили, то що иньшого, а тепер не треба...

— Я своєї зневаги не дарую. Я служив дванацять літ при уланах і вийшов вахмайстром, у мене на грудях три медалі. Я беру 20 кр. на днину за мою медалю, то-ж не позволю зневажати себе.

— За вашу зневагу можна те-ж скажити, а й се вам зроблю.

Гладкий попрощав ся і вийшов. Зайшов до заїзду, попрощав ся з сином, узяв скринку і потяг на дворець. Найбільше його тішило, що по зголошенім рекурсі ніхто не сьміє його чіпати, а він що другий день ходити-ме до Журавського і питати ме, коли його термін. Аж на другий день пополудни, як уже Петрусь вернув із Тернополя зайшов на обійстэ жандарм.

— Де ваш чоловік? — питає Марти.

— Поїхав до Бучача до адвоката..

— Ага! певно зробить рекурс. Та певно, де-ж таку йому кару вліпив... а за що то?

— Сама не знаю. Дістав чоловік форлядку, з якої не можна було зрозуміти, чого хотять... А по тому не знаю, що стало ся. Приїхав з Вишнівця і зараз поїхав...

— Ну, коли так, то будьте здорові... А коли чоловік верне?

— Не знаю.

Гладкий вернув аж за тиждень, так як сказав. Був дуже рад із своєї поїздки. Був у цісаря на авдієнції і розповів усе до чиста, та ще й письмо передав, яке йому в Відни написали. Цісар був з ним дуже ласкавий, розпитував за його медалі, за що їх йому дали і дуже се вподобало ся всім, що Гладкий, хоч у хлопській опанчи, а так ще по німецьки говорить... Цісар узяв від нього письмо, і казав їхати спокійно до дому...

З цілого села сходили ся люди і допитували ся. Вони всі робили собі великі надії з тої поїздки, бо все-ж таки Гладкий не той чоловік, щоб говорив лише за себе, а не сказав і за иньших, а їм також кривда.

За кілька днів випало Гладкому поїхати до Вишнівчика. Та коли лише показав ся коло заїзду на ринку, приступив до нього жандарм і приарештував.

— Вибачайте, пане Гладкий, але у нас є наказ спровадити вас на кару...

— Нічого з того не буде, бо я зголосив рекурс, і вирок ще не правосильний.

— Того я не знаю, бо наказ не був відкликаний. Ходить до суду, най вас там випустять...

Пішли. Гладкий ждав, аби його повели до пана начальника, але ані канцеліст ані возний не хотіли йти, бо пан начальник мав гості: була то звичайна лібація, яку ми вже бачили..

Канцеліст не знав, що робити. Він знав, що з Тернополя надійшло зголошенє відклику, але він сам не хотів розпоряджати ся, отже коли був наказ привести його силою до арешту, а начальник мимо зголошеного відклику наказу не повернув, то видно, що то нічого не значить. А що не мав його на разі де подіти, то казав возному замкнути Гладкого до арешту.

Був то день терміновий і багато народа товпило ся коло суду. Між ними були і гайворонцькі. Коли побачили, що Гладкого привів жандарм, а потім його замкнули до арешту, всім помоторошніло на серці... Ото-ж то, і до цісаря їздив, і обіцяли йому, а таки лихо його не минуло. Та вже як такий ордерований чоловік як Гладкий не міг собі порадити, то що-ж їм бідним, темним мужикам робити? Людий огорнув жах. Во-

ни не так жалували за Гладким, бо вони сиділи цілими місяцями, хай і він посидить, але їм жаль було того, що всі їх надії розвіяли ся як мрака, що нічого їм сподівати ся, бо хлоп ніколи не знайде правди.

А тимчасом Гладкого замкнули в смердючій, нехарній казні, в якій він ще з роду не сидів. Гладкий був сердитий, хоч не знав на кого сердити ся. Але-ж жандарм нічого не винен, бо він лише зробив свою службу. Канцеліст не винен, отже лише той п'яниця так над ним збиткує ся... Ну, то треба потерпіти. Аби прийшло ся сидіти і цілі три місяці, то й слова не писне, аж потім упігне ся за своєю кривдою, бо він вірив у те, що йому сказав адвокат, що перед правосильністю засуду замикати нікого не вільно.

XXXV.

Жалооба Гладкого внесена до трону пішла звичайною дорогою. З кабінетової канцелярії пішла яко "пильна" до міністерства справедливости, а звідси до львівської апеляції, а порученням розслідити справу і предложити зараз.

Президент апеляції аж скакав з лютости прочитавши поміщені там зажалення і замість вислати їх до суду вишнівчицького до справоздання, він рішив ся скрутити вязи Журавському. Прикликав отже старшого радника і не кажучи нічого подав йому письмо. Сей прочитав уважно і питає:

— Що мені з тим робити?

— Ще питаєте? Зараз їхати до Вишнівчика, перевести строгу контролю суду, і коли що найменше покажет ся з того тут написаного, зараз суспендувати, а акти віддати прокураторови. Досить мені того! — тупотів ногами президент. — Па нове все його обороняли, але я давно знав, що там погано. І те самовбійство адюнкта, і та афера з тою провізорією дає багато до думаня... А тепер треба мені того, щоб жалоби йшли аж через цїсарську канцелярію? Як я виправдаю ся, що таке цілими літами діяло ся в моім окрузі? Скандал... Засуспендувати, а веденє суду віддати авскультантови на разі...

Радник уклонив ся і вийшов лагодити ся в дорогу... Він поїхав до Тернополя, поступив до президента суду окружного, розповів йому, зачим приїхав, а потім фіякром пігнав до Вишнівчика.

Було вже з полудня. Люди все ще ждали на розправу, а пан презес усе ще не мав часу... Того дня було якесь спеціальне святю і тому лібація продовжила ся... Забавляли ся так ве село, що й не почули, як на подвірє суду заїхав фіякер, а з нього виліз незнайомий пан і пішов просто до бюра начальника. Війшовши до середини, аж онімів з дива над тим, що тут побачив. Звичайна компанія Журковського п'яна до нестяму гу торила голосно, а дехто співав. Ніхто нікого не слухав, а хотів, щоб його лише всі слухали. По помості повно поперевертаних порожних фляшок, кусників, хліба і костий з печені. На бюрку начальника на паперах стояли порожні тарелі, полумиски, чарки.... Журавський стояв зі склянкою вина на середній кімнати і ладив ся говорити тоаст. Побачивши незнайомого собі чоловіка, він гукнув сердито:

— Чекати там, аж покличу, тепер не маю часу...

Радник закипів гнівом, але здержав ся.

— Чи тут бюро начальника суду? Я. Н., радник апеляції, маю до пана начальника маленьке діло....

Журавський задеревів.. Він хитав ся на своїх тоненьких ніжках, завертав очима на всі боки, аж світив білками, шукаючи у своїх приятелів поради і помочи... Рука його дрожала і вино розливалось по помості. Не в силі був промовити слова. Піятика і така несподіванка відняли йому мову і корч давив за горло. Йому почорніло в очах, зашуміло в голові і він почував що за хвилину зімліє...

— Панове будуть ласкаві лишити нас самих, — каже радник до присутних, — ми будемо трохи урядувати. Перепрашаю панів, що я сьмів перешкодити веселій забаві, але я дуже спішу ся, бо мені далеко до дому...

Журавський трохи прийшов до себе і не знав нічого мудрійшого сказати як: — Може лямпочку вина з нами?

— Перше урядованє. Прошу! — сказав радник до збентежених гостей показуючи на двері.

Пани вийшли колихаючи ся на ногах і тепер остали самі Журавський і непрошений гість зі Львова...

— То ви так урядуєте, пане начальнику?...

— От, прошу мені вибачити, так по праці задля віддиху, — буркотів оп'янілим язиком Журавський.

— А ті люди чого там ждуть?

— Не знаю, далєбі не знаю, те хлопство все облягає суд,

тут нема адвокатів, лише покутні писарі, то-ж я, пане добродію, аби такий визиск спинити, навчив їх робити скарги протоколярно.

Радник розсміяв ся в голос:

— А се нині списані протоколи? — і показав на порожні бутельки. — Возний!

Возний явив ся і випрямував ся при дверех:

— Попросити сюди пана авскультанта!

Возний пішов.

— Ми тут страшно працюємо, — говорив як у горячці Журавський. — Воно так здає ся, що суд малий, а на правду суд великий, а лише дві сили концептові.

Радник відчинив двері і прикликав мужика з краю.

— Ви чого тут чекаєте?

— Термін, прошу пана комісаря, ждемо від ранку.

Радник узяв з рук мужика візванє. Воно було на 8. рано.

— Добре, відійдїть... Кілько ви нині справ перевели від рана?

Журавський не знав що сказати. Він вибаранив на радника очи, а потім став лебедіти крізь плач:

— Ласки, милосердя, далєбі лише нині так забув ся...

На се надійшов Копач. Він не знав ані чого його кличе, ані хто.

— Радник апеляції Н., мило мені вас пізнати.... Я просив вас сюди в урядовій справі... Ви обнимаєте зараз в тій хвилі ве денє суду, бо пана начальника в тій хвилі суспендую в урядованю...

Журавський зомлів і повалив ся на землю. Копач кинув ся тверезити його. Прибіг і возний і в двійку відвели його на софу. Зробив ся галас. Прибігла пані радникова і стала бідкати ся коло мужа. Тимчасом радник пішов до регістратури і став переглядати реферати Журавського. В одній вязанці актів знайшов два тотожні реферати. Один був писаний рукою Копача, другий рукою Журавського. Радник слїдив за причиною того і остаточно дізнав ся, що коли справа Копача мала йти до апеляції, то він брав його еляборат, переписував на чи сто, а Копачів поки що ховав. Тому то останніми часами в апеляції не могли начудувати ся, що робота Журавського така со лїдна, бездоганна. Коли-ж акти вернули зі Львова, то він хо-

вав своє, а вкладав натомість роботу Копача. В тім однім випадку зайшла якась помилка і в актах були оба реферати. Тимчасом у тих справах, які переводив сам Журавський, були або самі засуди заочні, або угоди. В карних справах лежали цілі купиці непредложених до апеляції справ від кількох літ, хоч люди і повідсиджували свої кари...

Сеї днини полишив радник Журавського в спокою, а що вже була пізна пора, то перервав дальше урядованэ. Йому то варишив усюди Копач, як новий управитель суду.

— Мій пане товаришу, порадьте, де би я тут примістив ся на ніч... Чорти най візьмуть таку комісію! Я в корчі хіба спати не буду, бо я дуже дразливий на низшого сорта зоологію... Може тут буде яка хата у якого міщанина?

— Тут міщан нема, самі селяни, але коли не погордуєте, то прошу до мене, я маю дві кімнати...

— Хіба-ж ви самі?

— Ні, я маю стареньку маму при собі, але се не шкодить. У мене буде пану радникови так вигідно, як лише в Вивнівчику може бути.

— Я вам дуже зобовязаний. Вірте мені, що не люблю ніко му докучати, але мус то великий пан...

П. радник, львівський родич, не мав понятя і не міг собі уявити, як концептовий урядник може мешкати в селянській хаті. Насамперед дуже цікаво оглядав її зверху, а коли йшов до середини, то зігнув ся, хоча не був надто високого росту. Йому здавало ся, що вступаючи сюди, мусить завадити головою об одвірок. Перейшов сіни з глиняним помостом і війшов у хату знов згинаючись. Порозглядав ся всюди і сів на деревляне крісло.

— Я таки трохи нині змахав ся, — заговорив він — мене дорога дуже мучить...

— Зараз по вечери підемо спати, пане раднику, а вже завтра підемо трохи перейти ся і я покажу вам усе, що тут варто видіти.

— Ой, не згадуйте мені про завтрішний день. Буде тут робота, буде. Я лиш трохи перетряс регістратуру, то вже аж мені голова крутить ся. А що буде в депозитах?

В тій хвилі війшла з кухні Копачиха. Вона була одягнена трохи з міщанська.

Радник не знав хто се, гадав, що то газдиня. Копач по-

спішив ся представити її.

— Сея моя мама, а се, мамо, великий гість зі Львова з висшого суду...

— Витайте нам, паноньку, в нашій хаті. Та чим ми вас прийmemo як слід, такого знатного гостя?

— Нічого, пані-матко, нічого. От спасибі, що в хату прийняли, а то прийшлося би спати десь на жидівській лаві.

— Забавляйте ся як самі знаєте, а моє діло в кухні.

— Чому ви не жените ся пане судіє?

— Ще не наспів час. Стану адюнктом, тоді оженю ся конечно, а поки що треба самому бідувати.

— Маєте рацію! Воно би можна і тепер знайти вам таку грошовиту партію, що могли би жити достатно, але хвалю вас за те, що не хочете бути залежним від жінки... Адюнктом і так невдовзі зістанете, бо ви у нас так записані, що лише вам гра тулювати... Та я вертаю до нашої прикрої теми... Скажіть мені, чи сей Журавський справді такий шельма, чи лише так його взяли на язик?

— З сього, що пан радник нині мали нагоду доконати ся, можна мати понятє, що то за чоловік. Скажу коротко, що то пятно, ганьба для нашого судівництва. Хоч як я люблю судівництво, хоч я втратив для нього найкращі дні свого житя, пняв ся сюди о голоді і холоді, а таки приходило мені на гадку виступити зі суду, бо мені соромно було служити враз із такою огидою...

— І ви все те знали давнійше?

— Знав і то не з оповіданя, але з власного досьвіду...

Чому-ж ви не зробили з того ужитку?

— І про се я думав, але здержав ся, хоч сам себе картав за те, що супротивляю ся сам собі, своїм принципам. Я мусів против своїх засад піддати ся нездоровим поглядам нашої суспільности на квестію денунціаторства...

— Се правда, взяли би вам се за зле, що доносите на свого настоятеля... Се у нас не уходить... Иньша річ як би в своїм урядованю попали на щось...

— І таке трафляло ся. — Він оповів історію провізоріяльного процесу Свердана.

— І сього вам не випадало робити. Хлоп зробив рекурс і виграв...

— А коли-б був не зробив рекурсу, як водилось в тисяч-

них випадках? Була-б ще одна пляма на наших судівництві.

— Ну, що-ж — мовив усміхнувши ся радник. — Не зроби ли ви, то виручиц вас простий хлоп..

— Який хлоп?

— Го го, то довга історія. Якогось тут Гладкого засудив на три місяці арешту і навіть не дав йому зголосити відклику. Хлоп утік возному з під руки в дорозі до арешту і поїхав просто до Відня до цісаря. Там вніс жалобу на цілий аршин, ну, а звідтам як впаде до нашої апеляції який камінчик, то він дуже важкий. Наш старий був лютий страх що під його режимом та ке водить ся, і що про се аж у Відні довідали ся. Тих кількох непотребів треба було давно попенсіонувати, та знаєте... ощадність, то його девіз. Іменувати би нових, а тут шкода гроший... То, бачите, така аномалія, що де-хто хоче авансувати, збирати похвали, ордери за те, що підвладних морить голодом.... Гадаєте, що він не знав, який Журавський і що таких реманентів мандаторських э ще декілька? Знав, але дивив ся крізь пальці...

— Отже, добродію, щоб з того вийшло, коли-б я був доніс? І так про се всі знали, а ніхто не робив з того ужитку... На ша бюрократія не може забути того девізу: "квод нон ест ін актіс, нон ест ін мундо." Отже коли-б злодій таки крутив ся прокураторови поміж ноги, він його не вхопить за чуприну, поки не маэ донесена означеного номером ексгібіту... А з донесенями ми дуже обережні. Доносимо лиш в наших личних справах коли нам наступлять ногою на карк. І то ще беруть нам за эле.. Коли-ж би хто видячи, як злодій окрадаэ сусідів, доніс власти, тоді назвуть його денунціянтот. Такого гірше будуть оми нати, як самого злодія, на якого він саме доніс... Се наша недуга моральна. Поки з неї не вилічимо ся, не поступимо ані кроку вперед.. Э падлюки в суспільности, ошуканець на великий камінь, судія хабарник.... Ті злочини не допікають одній одиници, але загалови. Ба що більше. Ті, що хотіли би уходити за чесних людей і такими э, жиють мирно з тим падлюкою, приймають його у себе, подають йому руку.. Чи се не дивно і сумно?

— Певно, що сумно, а однак...

— Зі всіх теорій кари я признаю раціональною лише теорію превенційну. Злочинну одиницю треба по просту в інте-

ресі публичнім зробити нешкідливою для загалу, усунути небезпеку, яка всім грозить... До того повинна причинити ся кожда одиниця тої суспільности, бо то її інтерес також. Коли-б усі так на річ дивили ся, не було-б ошуканців хабарників.

— Ви ще на одну річ не звернули уваги, мій друже. Не все можна комусь доказати, що він злочинець, а не доказавши можна наробити собі біди, се особливо трафляє ся при хабарстві: на те, що хтось дає а другий бере, звичайно нема свідків.

— А, добродію, то вже друга річ, тут винно наше законодавство...

— Як?

— Ось як. У нас є параграф, що не лише той підпадає карі, хто хабарі бере, але і той хто дає...

— В тім рація... Треба відстрашити тих, що хотять урядника звести з простої дороги, спокусити....

— Ха! ха! ха! — засміяв ся Копач, — в тім власне не рація... Ми маємо такі постанови, що певна категорія людей має більшу охорону правну, як хто иньший серед таких самісїньких обставин. До такої спеціальної охорони спонукав законодавця пр. брак досьвіду дотичної одиниці. Скажу один примір: уведенє малолітної дївчини, розпоюванє недолїтка буває гострійше каране, як уведенє повнолітної жінки і т. д. Але ми караючи того, хто дає хабарі, беремо урядника в оборону перед покусою... Хто з них свідомійший того, що робить: чи той юридичний анальфабет, якому здає ся, що можна урядника купити, чи той юридично-образований чоловік, що вчив ся того параграфу на память: хабарів брати не вільно, а як вступав у службу, то присягав, що законів (отже і того §.) берегти буде? Чи урядник то дївчина, яку треба перед спокусою оговорювати параграфами? Пане раднику, знесім той другий §., а тоді побачимо стільки хабарників, що всім праведним урядникам волосє стане на голові. Всім здаватиметь ся, що се Содом і Гомора, і крикнуть в один голос: Господи спаси град сей і помилуй!...

— Ви се дуже цікаво представляєте... Але забуваєте, які то вийшли би надужитя з того. Даючий вийшов би безкарно, хоч він брав участь у злочині...

— Правда! А чи можна би зробити так: лише той! даючий хабара вийде безкарно, хто видасть того, що взяв?

— А “рацію легіс?”

— Така сама, як напр. при газардovій грі в карти, або і при головній зрадї: хто хоч би і брав участь у тїм, донесе вла сти, той безпечний від карі. Законодавець уважав, що меньша вийде небезпека, коли-б один винуватець уйшов карі, нїж коли-б сам злочин був невідкритий. Ото-ж порівняймо тепер одно з другим: чи не шкідливий для суспільного добра судія хабарник, нїж головний зрадник?

— Справдї товаришу, ви менї їмпонуєте своїми висновками і поглядами....

— Прошу послухати дальше. Друга причина, задля якої і у нас стільки урядників ледачих, се закон пенсійний.... Ото-ж так: пенсія, то рїд убезпеченя, асекурації на ренту... Урядник платить із своєї пенсії місячно премію асекураційну на те, аби як стане ся нездїбним до служби, мав забезпечену старість, а також його родина. Буде він жив сто лїт, то втратив на тїм фонд пенсійний, а вмре він у сороковїм році служби таки в бю рі, то фонд пенсійний зискає, бо нікому не зверне того, що вплачене... Питаюсь, яка рація, щоб урядник, якого засудять за злочин, тратив усї права до тої ренти, яку платив готовими грїшми? Та ще як би він сам, чорт його бери, але чому має терпіти на тїм його рїдня, жїнка, дїти, чому вони мають їти під плїт, коли їх батько платив, поки мїг, на те, щоб їм забезпечити долю?

— Така постанова має на ціли охоронити урядника від пеступів. Се меч Дамокля, який може каждої хвилї впасти на голову його самого і його рїдні. Значить: бережись голубчику....

— Пане раднику, цілком противно. Такому драбузі нераз стілько залежить на дїтях і на жїнці, як на торїчнїм снїгу. Ледви чи який урядник бере хабарі для жїнки або дїтий. То хиба рїдкі випадки, як марнотравство жїнки, недуга. Правило таке, що такий добродїй потребує дрібних на забави, карточки, винце, дївчата... І він в того припису пенсійного користає, бо знає, що неодно уйде йому безкарно задля того...

— Та як? Що ви говорите?

— Ось як! Ви, добродїю, нераз чули про таку справу. Судили по закону карному урядника-хабарника і його виправдали. Народ дивує ся, бо вина доказана. Де-хто їнтерпелує судїю, як се могло стати ся. А сей судія скрививши ся як середа

на п'ятницю каже: "Шельма, бо шельма, повинен висіти, але бідна жінка і діти, що зроблять, як того драба всадять у тюрму? Чи їм під пліт іти?" То так було, при розправі. А кілько то таких випадків не дійде навіть до розправи, бо той хто забирає ся вже вистроїти акт обжалування, подумає собі: "Ей бо! Бідні безвинні жінка, діти. Чорт його бери, хай іде на інші руки". Такий урядник се чує, і з того користає, за безвинністю жінки й дітей сидить як за муrom, і воює дальше...

— Цікаве як би ви се устроїли?...

— Цілком просто. Урядник засуджений за злочин, то як би вмер... але жінка і діти дістають пенсію... Тоді з одного боку всякі голоси совісти устали би раз на все, сю погань нищили-б карні суди, як блощиці, тоді-б жінка й діти не були перешкодою, а дотичний добродій тямив би: треба берегти ся, бо не пожалують....

— Славно, — говорив урадуваний радник. — Знаєте, як би ви мені були попали при судейськiм іспиті, а розбалакали ся на сю тему, о, то був би празник...

За той час Копачиха поставила вечерю. Накрила стіл чистою скатертю, поклала тарелі і що треба. Поналивала борщику з вудженою ковбасою, а потім принесла сиряних пирогів, що мовляв, аж плавали в маслі. Пан радник уплітав, аж любо, а Копачиха все ще припрошувала та підсувала, та раділа, що її вариво так смакує панови зі Львова....

— Пані матко, ви мене славно угостили... спасибі вам, та коли мене так годувати-мете, то я тут з місяць посиджу...

— А хоч би й рік, прошу пана, якось би ми собі дали ради....

— Пан радник вибачать за наші прості страви, — докинув Копач.

— А добродію, хочете, аби вашу маму ще похвалити? Ото-ж добре. За таку вечерю я вам проміняю львівського Людвіка, Пфінка, Жоржа, кого хочете...

По вечері полягали. Копачиха пішла спати до кухні, а на її місці поклав ся в алькіри Копач.

Парадну кімнату відступили радникови.

XXXVI.

Журавський хоч і отямив ся з зомління, такий був приби-

ції. своєю суспензією, що не міг ще тепер рушити ся з софи, на якій його поклали. Біля нього порала ся пані Клявдія, натираючи йому лисину і виски кольонською водою, а пан аптикар підсував йому під ніс якісь пахощі, щоб його поставити на ноги... Вони потішали його як могли, що справа вияснить ся, що в найгіршім разі скінчить ся на тім, що його пішлють на пенсію і дадуть емеритуру... Журавський постогнуючи дав себе перевести до спальні, і післав зараз за почмайстром, до якого мав найбільше довіря.

Однак почмайстер наслідком нинішньої біди так твердо за снув, що годі було його добудити ся. Аж десь коло десятої вечером повело ся отямити його і тоді розповіли, яке нещастя трафило ся у Журавських, та що його кличуть туди... Він зараз пішов...

— Приятелю, — каже Журавський, — бачиш, на що я зійшов? Я осоромлений, потоптаний, знівечений, засуспендований...

— Ну, не журись, усьо буде гаразд, що в тім великого? Хтось там доніс, ну, тай що? Тай за ту бібку, яку ми собі сьогодні устроїли, тебе не повісять. А скінчить ся на нагані.

— Пусте, приступи ближше. Скажу тобі щось таке, що лише тобі одному можу сказати...

Почмайстер наблизив ся до постелі, а Журавський прошептав: — Я рушив судовий депозит...

Почмайстер відскочив від нього, мов би його гадюка вкусила. Він, що мав діло з чужими грішми, розумів добре, що воно значить: сором, кримінальний процес, тюрма і дідівська торба...

— Бій ся Бога! а кілько?

— Близько дві тисячі...

— Господи! Що-ж ти зробиш тепер?

— Не я, а ти щось роби, ратуй, бо ти мій одинокий приятель...

Почтап став бігати по хаті держачи себе за голову.

— Дві тисячі, дві тисячі, дві тисячі!...

— Вони завтра рано мусять бути в касі, бо інакше мене жде тюрма, а мою жінку торба... Завтра... розумієш? То чорт на мою загибель надніс того... зі Львова... Цікавий я, хто мені такого стільця приставив?

— Дві тисячі, дві тисячі, звідки-ж я їх візьму?

— Кілька сот буде мати моя Клявдзя, а решту зложіть ви, мої приятелі, не дайте загинати...

— Попробую, — сказав почмайстер і вийшов.

Побіг до аптикаря і розповів йому. Урадили збирати, що дасть ся. Аптикаря мав бігати по жидах, а почмайстер (для того, що мав коні) по околиці.. Рано мали зійти ся і зрахувати що зібрали...

Аптикарови ліпше повело ся жниво. Жиди зложили пятьсот зол. на руку без ніяких застережень. Почтар вернув з довгим носом, бо зібрав заледво двісті. Всюди приймали його не радо. Раз тому що се було нічю, вже всі спали, по друге тому, що ніхто не хотів позбувати ся готівки. А найпоганійше прийняв почтаря Галецкий: він сказав просто, що на такого злодія не дасть і жмінки полови, не то гроший, що вже досить він його коштує. Почтар благав, аж плакав, а Галецкий кричав за едно: чорт його бери, не велика шкода. Другий обиватель обіцяв дати, коли збере ся вже показнійша сума, а деякі мов змовили ся і жадали від почтара поруки, що їм гроші будуть звернені. Але почтар такої поруки не міг дати, бо знав, що ніхто тих гроший не зверне і він, бідний чоловік, мусів би заплатити Бог знає чим...

Він бідняка зажурений так, як коли-б йому в депозиті гроші бракували, зібрав 700 зл., доложив свою пятьдесятку і пішов рано до Журавського. Намучивши ся цілу ніч їздою на почтовім візку, він був блідий як стіна. Вже по його лиці пізнав Журавський, що не приносить нічого доброго...

— Правда, яка нині приязнь!

— Та чому? Я зібрав 750 зл. може пані добродійка...

— Вона витрясла всі скритки і зібрала двісті пятьдесятъ.. а що-ж Жиди?

— Вони дали найбільше.

— А обивателі..

Почтар махнув рукою..

— Того я не надію ся. Злодії, я їм стільки добра наробив ся! Ну, ну, будуть вони мене ще згадувати...

— Що-ж буде, приятелю? — питає несьміло почтар.

— Дай сюди гроші, зрештою дам собі сам раду...

Почтар подав не рахуючи, а він сховав не рахуючи.

— Остав мене, — сказав Журавський, — хай обрахую ся.

Почтар хотів відходити.

— Ну, друже мій, ти один був мені вірний, спасибі! — Він обняв його і поцілував кріпко. Почтар прочував, що сей поцілуй то не як би подяка, а прощанэ. Так йому і мелькнуло в думці, але не хотів питати пояснення, лише вийшов з сльозою в чох.

Журавський метнув ся до свого бюро. Поотворивав шуфляди бюро і повибирав деякі папери. Посортував їх і одну часть кинув у піч та зараз ї підпалив. Постояв над ватрою, та ще перемішав палицею. Решту забрав із собою до спальні і сюди прикликав жінку і зачинив двері.

Пані Клявдзю, ми мусимо розлучити ся. Ось тобі гроші, які ще на перші потреби тобі лишити можу.

— Хиба-ж ти кудись виїжджаєш? — запитала жінка ще більше налякана.

— Н... так. Се для твого добра... Коли-б я остав ся, мене где кримнал, бо я нарушив судовий депозит. Там не стаэ мені щось двох тисяч, і ні звідки їх узяти... Уважай, я до криміналу, а ти під пліт... Ні на кого мені числити... Мої приятелї не хотять мене знати, бо я їм непотрібний, а тим меньше не схотять знати тебе... Коли-ж я вступлю ся перед тим, заки доведуть против мене судові кроки, то ти дістанеш пенсію...

— Чоловіче, що ти задумуєш?

— Ти ще не догадуєш ся? Я нині ще перестану жити...

— Господи! Що ти робиш? Чи справді нема ратунку ні звідки? Я маю там кілька зол., продам свої преціозии...

— Я їх уже давно заставив.

Клявдзя була близька омліня. Вона хапала себе то за серце, то за голову і важко дихала.

— Ти жінко не вдавай ся в розпуку! До нині рана я ще мав надію, тепер усе пропало. Не кричи, бо як почуэ той львівський смок, то зараз візьме ся до депозитів, а тоді все пропало. Я так рішив, і ти мене не спиниш.

Жінка впала зомліла на землю... Журавський підніс і поклав її на ліжку. Не чутив її зовсім...

Коли вмере, то тим ліпше для неї... Як отямить ся, буде йому перепиняти в виконаню його наміру. Так мусить бути... Жило ся добре, тепер треба спокутувати. На такий кінець він був давно приготований. Тамтого разу вдало ся раз викрутити ся і звалити цілу біду на адюнкта, а коли він рішив ся піти на той світ, то не було потреби признавати ся до гріха... Але

штука раз лише вдаєть ся... Розумієть ся, що не треба житя вкорочувати на одну мінуту, поза потреби.... Ще в тій хвилі ніщо не грозить... Аж о пів до девятої рано. Радник ще так зараз не прийде урядувати...

Журавський підійшов до вікна і поглянув на подвірє. Як усе так і тепер товпив ся народ. Вони гуторили і показували головами на вікно, де стояв Журавський. Він виглядав з поза фіранок. Тепер його хлопи нічого не обходили... Сонце світило з поза сіри об'лаків.. було душно на дворі.. на липах перед судом цвірінькали воробці, а може не звертав на них уваги. Він тепер хотів про все думати, лише не про теперішність. Тому звертав увагу на найменшу річ і думав про неї. На хресті костела, що стояв напроти суду, сіла ворона. Вона розглядала ся на всі боки і відлетіла, а хрест лишив ся. Журавський дивив ся тепер на сам хрест, що пняв ся в гору високо. І він пригадав собі, що в такі сторчачі, та ще металеві предмети найчастійше бє грім. Чому на костелі поставили хрест, хоч го так небезпечно задля грому?... Нагадав собі, що хрест — знак побіди, панованя християнізму. Що се значить? Він ходив до костела, але так для форми, аби люди не держали його за фармазона. Се могло би йому пошкодити, могло-б звернути на нього увагу... Тому удавав вірного і ходив. Про віру говорив перед людьми з пошаною, завертав очи мов у екстазі, нарікав на упадок релігії і вважав се за причину всього лиха... Його Богом було добре, вигідне житє. Ходив і до сповіди що року, але сьміяв ся з науки і упімнень сьвященика. Впрочім не дурний говорити те, що він робив задля своєї вигоди, а що вважало ся за гріх. По смерти нема нічого, отже поки жиємо, то істнуємо і треба те житє вихіснувати до дна... А може на тім є щось правди? Може справді треба буде на тім сьвітї робити рахунок із свого житя? Таке питанє мелькнуло йому тепер через голову. Його поняла тривога, що не мав часу тепер сього питаня розібрати... Чому йому се не прийшло перше на гадку? Журавський став непокоїти ся. Чув, як кров напливала йому до голови і в висках било молотом. А як там справді єсть Бог, то що тоді? Він в нього давно-давно перестав вірити і сьміяв ся з його заповідий.

Йому ставало що раз страшнійше, серце било що раз сильнійше... Він держав руку в кишені, а в ній стискав судорожно флящинку з отруєю. Тепер флящинка пекла його і хотів

би єї не мати, а бояв ся її пустити... Може би змінити плян? А як там справді карають за те, що люди називають гріхами? Він пропащий. І тут пропащий, коли остане при житю, і там пропащий, проклятий, коли поповнить самоубійство, без покаяня... Самоубійство також злочин... Розпука змагала ся. Він хотів кричати, кликати ратунку у людей, просити у них прощення, в тих усіх хлопів, що там стоять на подвір'ю і котрих він ціле своє житє страшенно кривдив. Ломив закони, на які присягав, лише задля своєї користи. Він тямив, як на него люди плакали, як они єго проклинали і ще тепер проклинають. Йому здавало ся тепер, що ті всі сльози падають на його серце топленим оловом...

Страшно було глянути на нього. Волосє, яке ще мав на голові, стало йому дубом, очи завернули ся в стовп, дрожав на цілім тілі. То знов ставало йому душно, нічим було дихати. Він бігав як скажений по кімнаті, а далі отвираючи вікно збив шибу. Від того брязкоту розбитого скла він аж затряс ся на цілому тілі. Відскочив від вікна і знов став ходити по хаті. На постели лежала все ще без памяти його, дружина. Він тепер хотів, аби вона встала, отямилась заговорила до нього якесь відрадне слово, бо вже не мав нікого на сьвітї, нікого щирого. Він забув про свій первісний намір, забув про отрую, яку все ще держав у кулаці. Йому товпились у голові всі злі вчинки, кривди людські і він називав їх сам гріхами. Був певний, що наблизилася послїдна година... що мусить умерти.. а що там його жде? Прискочив до жінки і став її шарпати і термосити, але не міг промовити слова. Вона справді отворила очи, та по бачивши його таким страшним, знов замкнула їх... Журавський кинув її і знов став бігати по хаті. Якась невідома сила, прочутє тягло його до вікна і він побачив, як львівській радник в товаристві Копача йшли через подвірє від брами просто до суду... Ось його смерть! Він почув, як кров цілою струєю вдарила на мозок, як там щось стукнуло, немов трїсло, а потім здавалось йому, що він під млиновими лотоками, що вола лє ся і лє ся на голову, шумить. Йому потемніло в очах і всім тілом він упав на поміст...

— Насамперед пане судіє, — каже радник, як увійшли до бюро. — я спишу з вами протокол як зі сьвідком. Не потребу пригадати вам. які обовязкі вкладає на вас закон і визнаю вас говорити правду...

Копач розумів свій обов'язок. Тепер устають усі товаришескі зносини між ним і радником, бо він стоїть перед слідчим судією. І Копач розповів усе, що знав з власного досвіду і що чув від людей... Між іншими розповів і про арешти і про те, що минувшої зими один чоловік замерз...

— Випадало би піти до депозитів, але нехай ще. Може Журавський ще спить, а може зможе упорядкувати депозити нехай там. Я не хочу його нищити, аби потім його жінка пішла під пліт... Я хотів би лише виправити його на пенсію, а впрочім нехай його Бог милує...

— Пане раднику! Не на те-ж воно виходить, що я вчора говорив?

— Ага! Правда, коли бачите, я розміркував ся та заспокоївся: Нехай там! Аби лише депозити були в порядку, а решта вистарчить до спенсіювання... Тож даймо йому що трохи часу, а самі поки що ходім оглянути ті славні арешти...

Тут застали переповнені казні. Се було літом і Журавський змобілізував усіх здорових людей до своїх польових робіт. Наслідком метушні, яка тепер настала, нікому було видати диспозиції до польової роботи і все душило ся в малих, вонючих казнях. Радник велів возному отворити одну казню в яку вступив, але зараз вибіг на двір, задля помороки, духоти і смо роду. Людям було тут стільки, що не то лежати, алей сидіти не було де...

— Чого так багато арештантів? — питає возного...

— Бо нині не йшли на роботу на фільварок...

— Ага! випусти всіх на подвір'я... Маєте реєстр арештантів?

— Тут ніяких реєстрів не водить ся...

— А якже знаєте, хто коли вступив до карі і коли його випустити?

— То знає пан секретар...

В тій хвилі приступив до радника Гладкий. Переставши одну ніч в такому пеклі, він ледви стояв на ногах.

— Пане судіє, не дайте мене так мучити. Я зголосив рекурс проти засуду, а мене про те жандарм спровадив і сюди мене замкнули...

— А як ви називаєтесь?

— Гладкий.

— А! То сей, що їздив до цїсаря, — каже радник, зверта-

ючи ся до Копача...

— Як воно стало ся, що він зголосив рекурс і про се сидить? — питає радник возного.

Возний не знав що сказати.

— Покличте сюди канцеліста.

Канцеліст прибіг задиханий і розповів, що наказу спровадити не відкликано, Гладкого спровадили, а він не знав, що з ним зробити. Потім став ся заколот і всі забули...

— Ви підете зараз до дому... Може ще хто такий сидить, що зголосив рекурс?

Цілий гурт арештантів заворушив ся. Кождий зголосив рекурс. Радник усміхнув ся.

— Як вони вміють швидко орентувати ся. Тепер годі мені справджувати, котрий правду каже, а знову противить ся законови, аби хтось відбував кару перед правосильністю виroku. Всіх крім інквізитів випустити. Тут і так переповнене і могла би кинути ся якась пошесть...

Арештанти почувши се, страшенно зраділи. Вони стали так товпити ся, що трохи не перевернули і Копача. Ледво їх возний уговкав.

— Ходім звідси, бо тут можна зомліти, — каже радник. — Ходім тепер до депозитів... моє милосердіє знов пішло в дубину. Як той лайдак міг так людей мучити, аби мати дешевого робітника!...

На дворі зароїло ся від людей, так що з бідною могли пропхати ся крізь натовп.

А тій хвилі, не вважаючи на гамір, почув ся в будинку судовім страшенний жіночий крик. За хвилю вибігла на подвірє жінка Журавського як божевільна, в помятій одежі і з розчіханим волосєм. Вона стала ломити руки, рвати на собі волосє і вищати в гістериці.

Радник і Копач побігли до суду, а за ними юрба народа. Двері були відчинені. На помості лежав неживий Журавський. Він був синій на лиці як боз. Очи витрищені страшно, губи скривив від болю, а вуса так нашпорчив, що здавало ся, немов рушав ними...

Всі зацікавили з переляку і, стало тихо. Лише з надвору доходив гістеричний зойк нещасної жінчини.

— То за людську кривду, — сказав Гладкий.

— Тихо! — обізвав ся радник. — Вің тепер перед судом

Божим, а кого Бог судить, то чоловік не має права судити. Ліпше помоліть ся за його нещасну душу....

— Самовбійство, чи смерть природна? — питає радник Копача по німецьки.

Копач, що вже мав практику на судія слідчий, оглянув Журавського ближше. Він держав одну руку в кишені. Копач виймив її з кишені і побачив закорковану флящинку. Приглянув ся їй ближше і сказав: знаю се... то ціянкалі. Але від сього він не вмер, бо флящинка заткана, а коли-б він тим отроїв ся, не мав би часу заткати її і ховати до кишені.. Значить ся, мав намір отроїти ся, але перебив йому в сам раз удар мізковий. Дивіть, як лице посиніло...

— І мені так здаєть ся. Та ходім звідси, треба тій бідній жінці яку раду давати..

Переглянувши цілий суд, радник післав справозданє до Львова з тим, що треба конечно назначити сюди ще когось, один чоловік, хочби і такий працювитий як Копач, не дасть собі з тим ради. І зі Львова назначили одного старшого адюнкта з тернопільського суду на керманича. Віддавши йому управу суду радник відїхав прощаючись сердечно з Копачами

— Коли ви, пане судіє, будучи коли у Львові не вступите до мене так, щоб переночувати, аби я міг зреванжувати ся вам, то не знать, що вам зроблю... Прикажу вас укаменувати на новім ринку, тямте собі... Та жарт на бік, але сохрани мене Господи від такої комісії на будуче... І суд шконтрувати і похорон відправляти, то трохи за багато на мої нерви...

Новий керманич суду походив те-ж бідного роду. Сам дряпав ся в гору і мав такі самі погляди на суд і його назначенє як і Копач...

— Суспільність взорує своє житє і відносини на зьвірях. Э пр. коні парадієри, що лише возять десь-колись на прогульку гарний повіз, а э бороняки, і такі що возять сьмітє, поки їх на сьмітє не вивезуть...

— Даруйте, добродію, але се порівнанє нї причім. Коли-б ми коням полишили їх автономію, то не було би між ними ані парадієрів, ані водовозів... То, чоловік приноровив кінські відносини до своїх...

— Ну, нехай там. Але візьмім пчоли. Вже до їх автономії ніхто не мішає ся. А у них э трутні і робітницї, а так само між муравлями... А муравлі мають ще те у себе, що держать невіль-

ників і вживають їх, силуючи до тяжкої роботи.. Ото-ж товаришу, нам припала роля тих робітниць і на тім становищі мусимо видержати “ускве ад фінен...”

— А дамо ми тому ради? Ви не знаєте, в яку стайню ми тут влізли. Тут треба літами працювати, аби все вичистити... Тут діяли ся страшні річі....

— Будемо працювати, доки нашого жита. По нас нехай працюють иньші, бо ідея, якій ми служимо, має цо раз більше прихильників...

— Дивно, — каже Копач, — що я, хоч молодший від вас, не дивлю ся на річ так оптимістично, як ви. І мені так перше здавало ся, заки я був деінде. Від коли-ж я прийшов сюди і діткнув ся власними руками тої гнилі, я мусів змінити свої погляди. Знаєте, чого я бою ся? Я підмітив одну суспільну недугу, яка готова заволодіти нашою чиновничою клясою. Заходить небезпека, бо вже показують ся прояви, що у нас виступає маразм почутя права... Нам здаєть ся, що ми так високо поступили, що можемо стати висше писаного закона, що наш розум більший як писаний закон, що нам вільно з деяких оглядів, які видають ся нам надто важними, поминути закон. Слідно се на політичних урядниках, і я бою ся, що воно заразить і урядників судових, бо всяка пошесть небезпечна... А ті огляди саме такі маловажні, що на них і уваги звертати не варто.

— Як ви се розумієте ?

— Подумайте всі ті оргії, які відграють ся задля політики. Кілько там діє ся неправди, кривди, потоптаня, найпримітивніших приписів закона, ломить ся присяг судових, а чому? Для одного марного, посольського мандату, щоб осягнути одну таку дурну амбітну ціль, що людству з того не прийде найменшої користі...

— Е! то для політики, а суд з політикою не має нічого спільного...

— Дав би Бог, щоб се була правда, але воно так не є. Політика має часто свої прольоги або епільоги в суді. Тоді політика каже так: я хочу мати санкцію судову, що те, що я наміряю робити, або те, що я зробила, було добре. Ви мене розумієте. Кілько то кримінальних процесів викликала політика на те лише, аби когось застрашити, стероризувати, аби перепинити розвій чи то якоїсь невивігданої національності, чи якоїсь кля

си суспільної, а кілько то процесів кримінальних було на те, аби одобрити якесь діло політики, на яке увесь гуманний світ став кричати...

— Тому, що ви по народности Поляк. Перекиньте ся лише на часок в Русина, і почувте се так, як чуває ся студінь, коли скинеш із себе одежу. Я як Русин відчуваю се на, шкірі свого народа...

Та такі розмови не псували між ними товариської гармонії. Вони розуміли оба свою ціль і прямували до неї всіми силами.

Робота була тяжка, одностайна, але результати її показали ся незадовго наглядно.

Перше було те, що судовий арешт майже випорожнив ся. Ті, яких треба було засудити, діставали дуже малі кари, а й то можна було відложити спокутованє на догіднійшу пору. Всі по зви робили ся в суді, до того визначено окремих день в тижни. Про те вислав новий начальник суду повідомленє до громад і до парохіяльних урядів. Тим способом багато справ, що не мали ніякої рації, не прийшли зовсім перед суд, багато ошадило ся кошту і страти часу. Тим способом поклато ся кінець визискови покутних писарів.

Жиди-пьявки перестали напастувати мужиків, бо тепер роз сліджувано кожду дрібницю докладно. Лихварів відсилали до тернопільської прокураторії. Між лихварями настав жах, а мужики раділи. Тепер приходив до суду мужик сьміло, бо знав, що тут ніхто нікого не скривдить.

Оба судії працювали пізно поза урядові години. Важнійші або непевні справи обговорювали в купі і се затіснявало між ними ще дужше звязок дружби...

Теперішній начальник суду був жонатий і мав кількоро дітий. Копач заходив сюди часто і був домашнім. Діти його дуже полюбили і звали вуйком. Копачеви дуже подобало ся семейне житє і любо було йому подумати, як воно буде у нього дома, де царювати-ме його дорога Марійка. Він нераз жалувал, що дав слово Марійці не писати до неї листів. Йому так дуже бракувало того, що не було перед ким виговорити ся зі своїми почуваня. Та дарма. Слово словом і треба терпіти до якогось часу...

Аж раз, якось в осени, коло Чесного Хреста влетів до його бюро новий шеф як бомба, з радісним лицем, і, обіймаючи його, ледви проговорив з радощів:

— Ну, товаришу, gratулюймо собі взаїмно: я іменований начальником, а ви адюнктом, оба для Вишнівчика.

Копач аж підскаочив. Не вже-ж? Він і не надїяв ся так хутко.

— Хиба-ж се правда?

— Маю телєграму з Відня, ось дивить. — І він виймив з кишені помняту депешу з підписом одного знайомого урядника в міністерстві.

— Коли так, начальнику, то дайте мені на тиждень відпустку, бо довше не видержу.

— Хочете їхати між своїх? Ага, то певно сердечна справа. Я щось догадував ся з вашого говореня.. Ну, помагайбіг, їдьте здорові, а коли вже одружитесь, то заживемо тут як у Бога за дверми... Моїй жінці страх навтямило ся без жіночого товариства. Коли хочете їхати?

— Та хочби й зараз, але годі, бо на завтра і позавтру маю розправи...

— Про мене їдьте, якось собі порадимо. Я саме хотів вас просити, щоб мене трохи заступили. Хотів поїхати до Тернополя та впорядкувати свої справи, та ви вимовили перше слово, тай впрочім ваше діло пильнійше... Я сам на тім візку їхав...

Копач так привик до точности, що хоч як хотіло ся йому побігти до дому і поділити ся доброю вісткою з мамою, то все-ж таки не рушив ся, поки не зробив того, що сьогодні повинен був зробити...

— Знаєте мамо що? Мене іменовали старшим. Від першого буде в мене два рази така плата...

— Слава Богу, моя дитино, то вже би був нашому бідованню кінець, та... може вже тепер і невістки дочекаю ся...

— Так, мамо, я саме хочу позавтра їхати до Перемишля...

— Їдь, сину, в божий час, нехай тебе Господь благословить

НАИБІЛЬША УКРАЇНСЬКА КНИГАРНЯ СХІДНОЇ КАНАДИ,
В МОНТРЕАЛІ.

"ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЕМ" чудове
представленэ в трох діях з життя козаків.
Се представленэ коротке гарне і на часі
————— 25-цт.

"УКР. АНГ. КУХАР" або як варити і печи
по тутейшому і старокраэвому — \$ 1.00

"ВЕТЕРИНАР", або як лічити і плекати
ходобу, коні, і всю иньшу домашню ско-
тину ————— 0.60

"ДОМАШНИЙ ЛІКАР" або як лічити себе
і других до машними ліками без помочи
лікаря ————— 0.75

КАНАДИЙСКИЙ КОБЗАР — 30-цт

Український сьпіванник 176 сторін 40

Січовий сьпіванник ————— 25

Сокілський Сьпіванник ————— 60

Робітничі пісні старокраэві ——— 25

Народні дівочі пісні ————— 25

Українські пісні ————— 25

Микита Хрунь ————— 05

Веселі вірші Ст. Руданського ——— 55

Перша ластівка Українських пісень 30

Збірка поезій І. Франка ——— 15

Під прапором свободи ————— 30

Вибір поезій І. Франка ————— 35

Кобзар Т. Шевченка ————— 1.00

Промови деклямації і желаня на хрис-
тинах заручинах і весілю ——— 10

ЖАДАЙТЕ НАШОГО ЦІННИКА.

На складі маємо всілякі книжки, які тільки де вийшли
Замовлення разом з грішми шліть на адресу:—

Ukrainska Knyharnia

241 CRAIG ST. W. MONTREAL QUE.